Література рідного краю

ПОСІБНИК-ХРЕСТОМАТІЯ

ЧАСТИНА ІІ

Література рідного краю

ПОСІБНИК-ХРЕСТОМАТІЯ

ЧАСТИНА ІІ

Суми Видавництво "Козацький вал" 1999

ББК 74.261.8 (4 Сум)
Л 64

Рекомендовано вченою радою Сумського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів (протокол № 2 від 24 грудня 1998 р.).

Упорядники:
Гордієнко Тетяна Вікторівна,
Семеніхіна Наталія Валентинівна

Рецензенти:
Ткаченко О. Г. - кандидат філологічних наук, доцент Сумського державного університету.
Вертій О. І. - кандидат філологічних наук, учитель загальноосвітньої школи I-III ступенів № 19 м. Суми.

Л 64 Література рідного краю. Посібник-хрестоматія. Частина II/Упорядники Гордієнко Т. В., Семеніхіна Н. В. - Суми: Видавництво "Козацький вал", 1999.-192 с.

ББК 74.261.8 (4Сум)

ISBN 966-589-095-6

У посібнику подається орієнтовна програма з літератури рідного краю, тексти художніх творів, методичні рекомендації до їх вивчення.

Посібник розрахований на вчителів української мови і літератури, учнів загальноосвітніх шкіл.

Л $\frac{4306010000\text{-}15}{99}$ - без оголошення.

© Упорядкування Гордієнко Т. В., Семеніхіної Н. В., 1999.

9

клас

Усна народна творчість.
Весільні пісні Сумщини

Т.Г.Шевченко і Сумщина

П.Куліш. «Кумейки», «Дунайська дума»

Л.Татаренко. «Доля України»

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Що за мелозвучність та краса, не кажучи вже про класичну простоту та безпосередність натхнення! Се – джерело, з якого на здоров'я довго ще будуть пити нащадки. Влучність вислову надзвичайна, а стисліть просто не передатна !

Павло Грабовський

"Дещо про творчість поетичну"

Весільні пісні

І. ЗАРУЧИНИ. ГОТУВАННЯ ДО ВЕСІЛЛЯ.

ПЛЕЛА СОБІ ГАЛОЧКА ВІНОЧОК

Плела собі Галочка віночок (2)
Та й котила в вишневий садочок.

Та й котила в вишневий садочок,
Та й котила, та і говорила,
Подружечкам гуляння дарила.

Подружечкам гуляння дарила:
- Та й гуляйте, мої подружечки,
Бо вже мені та й не гуляється.

Бо вже мені та й не гуляється,
Бо вже мені та й не гуляється,
Гуляннячко та вже минається.

ТА ОЙ ТИ, КРИНИЦЕ

Та ой ти, кринице, чиста водиця,
Чом рано замерзаєш?

Та ой як же мені не замерзати?
Не хотять води брати
Ой не хотять брати, ні прочищати,
Ні пісочком сипати.

Та ой ти, Марусько молодесенька,
Чом сидиш смутнесенька?

Та чого ж ти сидиш та й не заплачеш,
Батька не згадаєш?

Та не жалко мені батенька свого
Ще й подвір'ячка його.

Та тільки жаль мені русої коси
Ще й дівоцької краси.

Та дівки гуляють, кісками мають,
А мене не приймають.

А хоть і приймають та й привітають,
А правдоньки не скажуть

2. КОРОВАЙ

ОЙ ЩО ОЛІНА МАТИ

Ой що Оліна мати (2)
Та й по улочкам ходе.

Та по улочкам ходе, (2)
Та сусідочок просить.

Та сусідочок просить: (2)
- Сусідочки мої, голубочки,

Ой ходіть ви до мене, (2)
Не до мене, до мого дитяти.

Та до мого дитяти (2)

Коровайчиків бгати.

Коровайчиків бгати. (2)
Що на дворі вже вечір,

Що на дворі вже вечір. (2)
Наш коровай не печен.

Наш коровай не печен,
Коровайниці п'яні.

Коровайниці п'яні. (2)
Коровай наш не вдалий.

ДРУЖКО КОРОВАЙ КРАЄ

Дружко коровай крає. (2)
Золотий ножик має,
Жемчужна ручка,
Срібна тарілочка,
Та й не жаль йому дати
Коровай краяти.

3. МОЛОДА НА ПОСАДІ

ДІВИЧ-ВЕЧІР ТА СУБОТОНЬКА, НЕДІЛОНЬКА

Та суботонька, неділонька, як один день,
Сумувала та Галочка і ой увесь тиждень.

Та ой як мені цей сум пересумувати,

Та ой як мені свекорка батеньком назвати.

Та ой як махну як по світлонці рукавцем,
Та й назву я та свекорка і ой рідним отцем.

Та як махну я по світлонці маківкою,
Та й назву я свекрушину і ой матінкою.

Та як махну я по світлонці ожиною,
Та й назву я Іваночка і ой дружиною.
Та як я махну по світлонці водицею,
Та й назву я сестру його і ой зовицею.

ОЙ ВОДА, ВОДА ТИХАЯ

Ой вода, вода тихая,
Та вчора була бистрая.

Та вчора була бистрая,
А сьогодні стоїш тихая.

А сьогодні стоїш тихая,
Ой як же мені бистрій буть?

Ой як же мені бистрій буть?
Коло мене логи вокруги.

Коло мене логи вокруги
ІЩе й червона калина.

ІЩе й червона калина,
ІЩо на мене гілля похилила.

ІЩо на мене гілля похилила,
Листям бережечки обвила.

Листям бережечки обвила,

Що нікуди вітру повійнуть.

Що нікуди вітру повійнуть.
Тихого бережечка сколихнуть.
Ой дівко, дівко Мотрушко,
Ти вчора була веселенька.

Ти вчора була веселенька,
А сьогодні сидиш смутненька.

А сьогодні сидиш смутненька.
Ой як же мені веселій бути?

Ой як же мені веселій бути?
Обсіла мене чужина.

Обсіла мене чужина,
Уся Іванова родина.

На проти мене – дівері,
Все Іванові брати.

З лівого боку – зовиці,
Все Іванові сестриці.

4. ПРОВОДЖАННЯ МОЛОДИХ ДО ШЛЮБУ ТА ЇХ ЗУСТРІЧ

ЩЕ Ж БИ Я НЕ ЇХАЛА

Ще ж би я не їхала,
Ще ж би я не йшла,
Ще ж би я неньку не дякувала.
Дякую тобі, ненько,
Що вставала ти раненько,
Більше не будеш, не будеш.

Ще ж би я не їхала,
Ще ж би я не йшла,
Ще ж би я батька не дякувала.
Дякую тебе, батько,
Що ганяв хлопців від хати.
Більше не будеш, не будеш.

Ще ж би я не їхала,
Ще ж би я не йшла,
Ще ж би я брата не дякувала.
Дякую тебе, брате,
Що водив хлопців до хати,
Більше не будеш, не будеш.

Ще ж би я не їхала,
Ще ж би я не йшла,
Ще ж би я сестру не дякувала.
Дякую тебе, сестро,
Що навчила коси плести,
Більше не будеш, не будеш.

Ще ж би я не їхала,
Ще ж би я не йшла,
Ще ж би я сестру не дякувала.
Дякую тебе, сестро,
Що навчила коси плести,
Більше не будеш, не будеш.

Ще ж би я не їхала,
Ще ж би я не йшла,
Ще ж би я сестру не дякувала.
Дякую тебе, сестро,
Що навчила коси плести,
Більше не будеш, не будеш.

Ще ж би я не їхала,

Ще ж би я не йшла,
Ще ж би я подруг не дякувала.
Дякую вас, подружки,
Що прийшли до мене в дружки,
Більше не прийдете, не прийдете.

Ще ж би я не їхала,
Ще ж би я не йшла,
Ще ж би я сусідів не дякувала.
Дякую добрі люди,
Що хвалили мене всюди,
Більше не будете, не будете.

Ще ж би я не їхала,
Ще ж би я не йшла.
Ще ж би я віконцям не дякувала.
Дякую вас, віконця,
Де стояла до схід сонця,
Більше не будете, не будете.

Ще ж би я не їхала,
Ще ж би я не йшла,
Ще ж би я порогам не дякувала.
Дякую вас, пороги,
Де збивали хлопці ноги,
Більше не будете, не будете.

Ще ж би я не їхала,
Ще ж би я не йшла,
Ще ж би ворота не дякувала.
Дякую вас, ворота,
Де стояла хлопців рота,
Більше не будете, не будете.

5. ПРИСІВКИ ТА ГУМОРИСТИЧНО - САТИРИЧНІ ПІСНІ ЗА ВЕСІЛЬНИМ СТОЛОМ

ОЙ ТИ, ДУШЕНЬКО, НАША ГАЛОЧКА

(Їли бояри, їли)

Ой ти, душечко, наша Галочка.
Їли бояри, їли, (2)
Цілого вола з'їли,-
На столі ні кісточки,
Під столом ні рісочки.

Їли дружечки, їли, (2)
Цілого голубонюка з'їлт,
На столі ні кісточки,
Під столом ні рісочки.

СВАШКА-НЕЛІПАШКА

Свашка-неліпашка (2)
Шишок не ліпила,
Дружок не дарила,
Одну ізліпила
З зеленого сіна,
Та й ту сама з'їла.

6.ПРИЇЗД МОЛОДОГО З ПОЇЗДОМ ДО МОЛОДОЇ

ЩО НА ХАТІ ЗІЛЛЯ

Що на хаті зілля (2)
А в хаті весілля,
Надворі бояри,
Як мак, процвітали,
Між ними Іванко,
Як золото сяє.

7. ПОКРИВАННЯ МОЛОДОЇ

ОЙ ГЛЯНЬ, МАТИ, ТА Й НА МІЙ ПОСАД

Ой глянь, мати, та на мій посад, (2)
Всі дружечки у косах сидять.

Всі дружечки у косах сидять, (2)
А на мою та й роса впала.

А на мою та й роса впала, (2)
Щоб я її та й розчесала.

Щоб я її та й розчесала, (2)
Розчесала та й по волосочку.
Розчесала та й по волосочку, (2)
Як житечко та й по колосочку.

8. МОЛОДУ ВИРЯДЖАЮТЬ ДО МОЛОДОГО

ЩО МАНЕЧКА В НЕНЬКИ НА ОДХОДІ

Що Манечка в неньки на одході, (2)
Посадила оріх на городі,

Посадила оріх на городі. (2)
- Рости, рости ти, орішеньку.

Рости, рости ти, орішеньку. (2)
Моїй неньці на утішеньку.

Моїй неньці на утішеньку.(2)
Рости, рости та й укорінися.

Рости, рости та й укорінися, (2)
А ти, ненько, мною не журися.

А ти, ненько, мною не журися, (2)
Кохай собі меншую такую.

Кохай собі меншую такую, (2)
Та й забувай мене, молодую,

Та й забувай мене, молодую.(2)
- Я й не буду міншої кохати.

Я й не буду міншої кохати, (2)
Я й не буду тебе забувати.

БУЛО Б НЕ ЙТИ З ХОРОШОГО ДОМУ

Було б не йти з хорошого дому, (2)
Що нікому ходити по йому, гу!

Що нікому ходити по йому, (2)
Тільки було б Галочці ходити, гу!

Тільки було б Галочці ходити, (2)
Та й та пішла свекрусі годити, гу!

Та й та пішла свекрусі годити (2)
Та свекрові пекти та варити, гу!

9. ПРИБИРАЙСЯ, СВЕКРУХО

Прибирайся, свекрухо,
Прибирайся,
До себе невісточки
Сподівайся.
Щоб була гусочка
Жареная,
Щоб була водочка
Моченая,
Щоб була невісточка
Вгощена.

ОЙ ТИ, ДУШЕНЬКО, НАША ТАНЕЧКА

Ой ти, душенько, наша Танечка,
Та й полем ішла – шуміла,
А й вулицями йшла – красила,
А у двір увійшла – та й стала,
Свекра батеньком назвала.

10. ПОНЕДІЛКОВІ ПІСНІ

ОЙ ГАЛОЧКО – ДУШКО

Ой Галочко-душко,
Прислухайся дужче,
Сонечко низенько,
Друженьки близенько, гу!

Оії виведіть наше,
Нехай нам запляше,
Нехай затанцює,
Нехай поцілує, гу!

Не наше, не наше
Нехай нам не пляше,
Нехай не танцює,
Неха не цілує, гу!

А це ж вийшло наше,
Нехай нам запляше,
Нехай затанцює,
Нехай поцілує, гу!

Пусти, свате, в хату,
Нас тут не багато,
Семеро та по семеро,
Свату хату перевернемо, гу!

ОЙ У СЕЛІ У ДАЛЕКОМУ

Ой у селі у далекому, (2)
В колодязі у глибокому, гу!

В колодязі у глибокому, (2)
Там Манечка та воду брала, гу!

Там Манечка та воду брала, (2)
З голубами та розмовляля, гу!

Там Манечка та воду брала, (2)
Сиві мої два голубочки, гу!

Сиві мої два голубочки, (2)

Полиніть ви в мою стороночку. гу!

Полиніть ви в мою стороночку, (2)
Та скажіть ви моєму родочку, гу!

Та скажіть ви моєму родочку, (2)
Нехай рано й не обідають, гу!

Нехай рано й не обідають, (2)
Нехай мене та й провідають, гу!

Нехай мене та й провідають, (2)
Що я тут та й покоряюся, гу!

Що я тут та й покоряюся, (2)
Усякому та й поклоняюся, гу!

Усякому та й поклоняюся, - (2)
Й старенькому і маленькому, гу!

Й старенькому і маленькому, (2)
Іванкові молоденькому, гу!

Запитання і завдання

1. Зробіть тематичну добірку висловів письменників, діячів культури, мистецтва про роль та значення народної пісні в житті суспільства, її вплив на людину.
2. Розгляньте специфічні ознаки фольклору (спосіб збереження в пам'яті поколінь, усна форма творення й побутування, традиційність, варіантність, неспеціалізованість, колективність).

На які особливості народних пісень звертав увагу І.Я.Франко: "Перш за все вражає нас відсутність індивідуальності. Навіть на думку не приходить нам допитуватися автора кожної поодинокої пісні... У кожній околиці відповідно до діалекту, клімату, місцевості і звичаїв нова пісня потроху змінюється, незвичні або надто індивідуальні її риси затираються, провінціалізми з одної околиці поступаються місцем іншим; у міру кращої або гіршої пам'яті співака одні строфи випадають, прибувають інші, вирвані з якоїсь іншої пісні, ті знову підлягають

повільній зміні та скороченню, і в такий спосіб пісня повільно розщеплюється на велику кількість варіантів, у яких первісний мотив з часом підлягає перетворенню, затемненню або розвиненню то в один, то в другий бік і з яких потім при відповідних обставинах можуть виробитися окремі пісні на близькі, але мало між собою схожі мотиви"?

3. Для весільних пісень характерні стійкі традиції художньої форми. Визначте систему художніх засобів та композиційно-стильові прийоми цих пісень.
4. Запишіть зразки варіантів весільних пісень, що побутують у вашій місцевості.
5. Підготуйте театралізований показ традиційного українського весілля, супроводжуючи його відповідними музичними творами.

Тарас Шевченко

Ми дорожили за життя кожним словом поета, тепер - це святий обов`язок. Хай кожен пригадає що-небудь - все тепер дороге. Хай кожен послужить листком для його вінка. Тепер час збирати його багатозначний літопис. Від нього ми не получаємо нічого. Він з собою забрав багато, на що не вистачило в нього сил розповісти.

Лев Жемчужников

П.П. ОХРІМЕНКО, О.Г. ОХРІМЕНКО
ШЕВЧЕНКО І СУМЩИНА

Перша подорож Т.Г.Шевченка по Україні відбулася в 1843-1844 роках. Яким шляхом він їхав із Петербурга на батьківщину, точно не відомо, або білоруським трактом, або через Москву. Молодий поет побував у різних місцях Київщини, а також Чернігівщини і Полтавщини (з суміжних районів цих областей і Харьківщини утворена на початку 1939р. Сумська область), зокрема у селі Андріївні Гадяцького повіту Полтавської губернії (нині Роменського району Сумської області) у маєтку В.М.Рєпніна - рідного брата Варвари Рєпніної, з якою Шевченко здружився в Яготині. В Андріївку він заїжджав восени 1843р., а на початку січня 1844р. в Яготині намалював парний портрет дітей В.М.Рєпніна. Очевидно, Шевченко був у Андріївці і влітку та восени 1845р. під час другої мандрівки по Україні, оскільки близько зійшовся з родиною М.Г.Рєпніна-Волконського (державного діяча, поміщика з містечка Яготина, бувшого малоросійського військового губернатора) і з його сином - поміщиком з Андріївки.

У лютому 1844р. Тарас Шевченко разом з П.О.Кулішем, одним із найближчих друзів, що походив з містечка Воронежа Глухівського повіту Чернігівської губернії (тепер це селище Шосткинського району Сумської області), вперше відвідав Глухів - повітове місто Чернігівської губернії (нині районний центр на Сумщині). Тут він цікавився історичними пам'ятками. У Глухові Шевченко був неодноразово або під час подорожей по Україні, або їдучи з Петербурга на Україну чи назад до столиці.

Більше довелося побувати Т.Г.Шевченку на сумській землі під час другої подорожі по Україні в 1845-1847 роках. Після закінчення Академії мистецтву Петербурзі він їхав на батьківщину з наміром влаштуватися на постійну роботу, але цей намір скасував арешт 1847р. і десятилітнє заслання (1847-1857рр.) за творчість «трьох літ» і антикріпосницьку пропаганду.

У 1845р. Тарас Шевченко їхав на батьківщину від Москви на перекладних по новому Тульському шосе (Москва - Київ) через Подольск, Тулу, Орел, Кроми, а потім вже по українській землі через Есмань, Глухів, Тулиголове, Кролевець, Алтинівку і далі на Полтавщину та Київщину. Першу зупинку на Україні (для ночівлі) він зробив у селі Есмані (там була поштова станція) Глухівського повіту Чернігівської губернії (тепер селище Червоне Глухівського району Сумської області). Через це село Шевченко проїжджав неодноразово, коли добирався з Петербурга на Україну і повертався назад. Він кілька разів згадує його у повісті «Капитанша», сюжет якої пов'язаний з Есманню та Глуховим і їх околицями. Довше затримався Т.Г.Шевченко в Глухові. І на цей раз, як і в 1844 році, його цікавили, насамперед, історичні пам'ятки цього старовинного міста. Він оглянув місця, де знаходились палац гетьмана Івана Скоропадського, будинок Малоросійської колегії, які згоріли в 1784р., тощо. До речі, в повісті «Капитанша», написаній на засланні, Шевченко згадав Малоросійську колегію у зв'язку з її «кровожадным чудовищем - тайною канцеляриею». Згадки про Глухів є і в поемі «Сон», і поезії «Іржавець».

З Глухова Тарас Шевченко виїхав на Кролевець - повітове місто Чернігівської губернії (нині районний центр Сумської області). Тут він затримався на кілька днів у повітового лікаря Ф.П.Рудзинського, де за його проханням намалював (у квітні або травні 1845р.) портрет сина Йосипа. Це місто він навідає ще і в 1859р. під час останньої подорожі в Україну.

Влітку, десь у 20-х числах липня 1845р., Т.Г.Шевченко побував на Іллінському ярмарку в Ромнах - повітовому місті Полтавської губернії (тепер районний центр Сумської області). Це місто, як гадають деякі шевченкознавці, він міг навідати ще під час першого приїзду на Україну, десь у 1843р. Пізніше, 20 липня 1857р., Шевченко у своєму «Щоденнику» писав: «Ильин день. Ильинская ярмарка в Ромни... В 1845 году я случайно видел это знаменитое торжище. Три дня сряду глотал пыль и валялся в палатке покойного Павла Викторовича Свички» (поміщика з Пирятинського повіту, потомка відомого козацького полковника). Тут же, на ярмарковій виставі,

Шевченко «первый раз видел гениального артиста Соленика в роли Чупруна («Москаль - чаривныk»)». Цей артист здався йому «естественнее й изящнее неподражаемого Щепкина». З цього випливає, що Ромни в свій час відігравали помітну роль у культурному житті України. Правда, на Іллінському ярмарку було немало й обурливого, такого як «дико-грязный концерт» московських циган, п'янки поміщиків, що характеризує «культуру» кріпосників.

Відвідини Тарасом Шевченком Ромен лишили помітний слід у його спогадах і творчості. Про них він згадує не лише в «Щоденнику», а й у ряді художніх творів - поемах «Великий льох» і «Княжна», повістях «Наймичка» та «Капитанша». В повісті «Наймичка» наводиться народний (чумацький) переказ про Ромоданівський шлях, описується краса річки Сули і природи Посулля («Прекрасная, умилительная картина!»), що так контрастувала з тяжким становищем уярмленого народу. Можливо, що в час поїздки по Роменщині Шевченко виконав такі малюнки, як «Дерева», «Узлісся», «Урочище Стінка».[1]

Втретє побував Тарас Шевченко в Україні 1859р. - після заслання. І цього разу він багато подорожував по рідній землі, включаючи і ряд місць нинішньої Сумщини.

Повернувшися з заслання, Тарас Григорович довго і вперто добивався дозволу поїхати на батьківщину. Нарешті, після тривалих зволікань, йому дозволили виїхати у Київську, Чернігівську й Полтавську губернії. 25 травня 1859р. він вирушив з Петербурга до Москви поїздом, а звідти разом з поміщиком Хрущовим виїхав поштовим екіпажем через Тулу, Орел, Курськ на Україну.

З Дмитром Олександровичем Хрущовим - членом Харківського губернського комітету «по влаштуванню селянського стану» - Шевченко познайомився в Петербурзі в 1859р., коли той приїздив у столицю в зв'язку з підготовкою реформи, прихильником якої він був, відстоюючи звільнення селян з земельними наділами, що імпонувало Шевченкові. З Хрущовим він виїхав з Москви на Україну, прийнявши запрошення цього поміщика, на якого поет справив виключне

---

[1] Див. Ю.І.Ступак. *Видатні художники на Сумщині*. Харків, 1969, с. 15.

враження, заїхати на відпочинок до його мастку на хутір Лихвин Лебединського повіту Харківської губернії (в наш час це село недоречно перейменоване на Лифине, яке увіходить до Лебединського району Сумської області).

На початку червня Т. Г. Шевченко і Д.О.Хрущов прибули до міста Суми (тоді Харківської губернії), але тут не затримувались, а відразу, після короткого перепочинку, виїхали в Лихвин. Як зазначив краєзнавець П.А.Сапухін, «наш край на цей раз мав нагоду першим привітати повернення Тараса Григоровича на батьківщину».[1]

У Лихвині Тарас Шевченко знаходився недовго, кілька (десь із п'ять, шість) днів, але встиг за цей короткий час зробити багато і як художник, і як поет. «Так наш край знову включився в орбіту творчої діяльності великого українського Кобзаря».[2]

У Лихвині Тарас Григорович зупинився не в панських хоромах, а в простій хаті садівника-кріпака і відразу ж взявся до відтворення видів чарівної лихвинської природи. Тут він намалював два пейзажі «В Лихвині», портрет дружини Хрущова -привітної Наталії Олександрівни, вірогідніше, мабуть, парний портрет подружжя Хрущових.[3] У Лихвині Шевченко створив, як твердять деякі дослідники, і етюд «Дуб», портрети молодої кріпачки Марії, кріпака-садівника Миколи Денисенка, в хаті якого він жив, та деякі інші малярські твори, які не дійшли до нашого часу. Очевидно, частина лихвинських малюнків Шевченка загубилася.[4]

7 червня у Лихвині Т.Г.Шевченко написав поезію «Ой по горі роман цвіте», навіяну красою лихвинської природи з її неповторною гористою місцевістю, влітку вкритою на схилах ромашкою. В цій поезії висловлена мрія автора про одруження і влаштування сімейного життя на батьківщині, з метою чого і їхав Шевченко в Україну 1859р. До Лихвина з'їхалися були шанувальники Тараса Григоровича, насамперед, з Лебедина - брати Олексій та Максим Залеські, художник-аматор Майтенфель і деяки інші. Вони на честь Шевченка, як свідчить

---

[1] *П.Сапухін. Перебування Т.Г.Шевченка на Сумщині. Суми, 1956, с. 15.*

[2] *П.Сапухін. Перебування Т.Г.Шевченка на Сумщині. Суми, 1956, с. 15*

[3] *Див.: Борис Ткаченко. Шість днів у червні. -Україна, 1986, №19,.с. 9.*

[4] *Див.: Ю.П.Стунак. Видатні художники на Сумщині, с. 16*

його біограф О.Я.Конисський, організували традиційну українську кашу на хуторі Хрущова Нов.Лебединського повіту Харківської губернії (тепер село Старонове Лебединського району Сумської області), поблизу Лихвина, на березі Псла, де приємно провели ніч. Шевченко подарував своїм шанувальникам на спогад офорти, зокрема офорт «Приятелі». На одному з них він власноручно написав: «Варенушному архимайстрови А.М.Залескому на память 6 июня 1859 на Нови Т.Шевченко». Офорт «Приятелі» Т.Г.Шевченко подарував і Н.О.Хрущовій з написом: «Наталии Александровне Хрущовой на память 8 июня 1859 Т.Шевченко». З таким же написом подарував він Хрущовій і офорт «Вечір в Альбано поблизу Рима». А у вересні того ж року надіслав їй ще й свій естамп «Мангишлацький сад».[1]

На прохання Н.О.Хрущової Тарас Григорович переписав для неї поезію «Садок вишневий коло хати...» і нібито ще якийсь вірш антиурядового характеру. За переказами Хрущови, оберігаючи поета, приховували цей вірш від небажаних очей, тому й не дійшла до нас його назва.[2] Не збереглися також, як гадають, загинули у час громадянської війни, два портрети Тараса Григоровича (на одному з них він був начебто зображений в запорозькому одязі), які теж, згідно переказів, були у Хрущових.[3]

З Лихвина Тарас Григорович їздив у Лебедин - повітове місто Харьківської губернії, (тепер районний центр Сумської області), де зустрічався з друзями, знайомими, перш за все, мабуть, з Михайлом Петренком - автором пісні «Дивлюсь я на небо...», його щирим шанувальником і послідовником[4], який, можливо, брав участь у пікніку на хуторі Нов. Очевидно, Шевченко був і в деяких інших, близьких до Лихвина місцевостях, таких, як село Мала Ворожба.

---

[1] Ю.П.Ступак. Видатні художники на Сумщині, с.15-16.

[2] П.Сапухін. Перебування Т.Г.Шевченка на Сумщині, с.18.

[3] М.Олейников. Т.Г.Шевченко у Лихвині.-Червоний промінь, 22 березня 1973р.,

[4] Див.: Костянтин Шептій. Сучасник Шевченка.- вітчизна -1973, №3. с.216-217; він же. Його книжки ходили по руках.-вітчизна. 1989, №6, с.166-170

Не довго довелося побувати Тарасові Шевченку в 1859р. в Україні. За ним пильно стежили представники царської влади: доносщики тримали його під неослабним наглядом. Врешті-решт бунтівному поетові в середині серпня запропонували негайно повернутися до Петербурга. І знову він змушений був залишити рідну землю. Їхати в далеку столицю, хоча й з твердим наміром повернутися в Україну, щоб оселитися таки на батьківщині. Та, на жаль, це було його останнє побачення з рідною землею.

14 серпня 1859 р. Тарас Григорович вирушив з Києва до Петербурга, а в 20-х числах цього місяця був уже на сумській землі. 21 серпня ввечері він прибув у село Гирівку (Гирявку) Конотопського повіту Чернігівської губернії (тепер село Шевченкове Конотопського району Сумської області) де знаходився невеликий маєток його вірних друзів братів Лазаревських. Тут зустріли Тараса Григоровича з душевною теплотою. На другий день він намалював портрет матері братів Лазаревських - А.О.Лазаревської, яку щиро поважав, а на прощання подарував їй автограф поезії «Садок вишневий коло хати...» (ще раніше він надіслав Лазаревській свій офорт «Свята родина»).В Гирівці Шевченко написав один з варіантів вірша «Ой по горі роман цвіте» і записав дві народні пісні. Він охоче відпочивав у старому гирівському парку, а прогулюючись селом, як завжди, любив розмовляти з кріпаками. Про Лазаревських і Гирівку Шевченко тепло згадує в багатьох своїх листах і «Щоденнику».

З шести братів Лазаревських під час перебування Т.Г. Шевченка в Гирівці там було два: Федір, який познайомився з Тарасом Григоровичем ще в 1847р. в Оренбурзі, та Іван, тоді студент Петербурзького університету, з Шевченком знайомий з 1858р. Вони супроводжували Тараса Григоровича, який залишив Гирівку 25 серпня, їхали через Конотоп, (повітове місто Чернігівської губернії (тепер районний центр Сумської області) , де зробили на короткий час зупинку. В селі Гутах Конотопського повіту відпочивали у знайомого Лазаревських, дотепного розповідача-весельчака П.Г.Колодчевського, а пізно ввечері добралися до Кролевця, де на околиці жила сестра Лазаревських Глафіра Матвіївна Огієвська, чоловік якої служив у Глухові судовим засідателем. Хоча Шевченко бачився з нею

вперше він відчував себе в її родині, як вдома: бавився з малими дітьми Огієвських, співав пісень, охоче розмовляв з друзями. А 26 серпня вранці городничий, наляканий присутністю в Кролевці небезпечного подорожнього, поквапився надіслати до будинку Огієвських тройку, що свідчило про необхідність рушати далі в дорогу. Городничий же негайно повідомив чернігівському губернаторові, що небезпечний поет в Кролевці пробыл всего 11 часов» І одержав «из Кролевецкого уездного казначейства подорожную от с.Севска до г. Кром и уехал по тракту на Москву». Шлях до Севська йшов через Бистрик, Тулиголове, Обложки, Глухів, (з короткою зупинкою на квартирі Д.П.Огієвського), Хотьминівку, Есмань, Пустогород, Фотовиж. Через день Шевченко був уже за межами України.

Поїздка Тараса Шевченка на Україну 1859р. була останньою. Повернувся він у Петербург тяжко хворим. Несприятливий клімат столиці згубно діяв на його підірване засланням здоров'я. 26 лютого (10 березня за новим стилем) 1861р. поета не стало. Друзі й шанувальники його таланту, зібравшись в день смерті Тараса Григоровича на квартирі Михайла Лазаревського, вирішили відповідно до заповіту перевезти прах поета на Україну, тимчасово поховавши його на петербурзькому Смоленському кладовищі. На похорон Шевченка прибули майже всі письменники, митці, вчені і журналісти Петербурга, насамперед українські діячі, що там знаходились у той час. Серед них з уродженців сумського краю були Пантелеймон Куліш і брати Лазаревські. Полум'яні промови над труною Великого Кобзаря виголошувались в Академії мистецтв і на кладовищі. З них особливою теплотою і проникливістю відзначається промова Куліша, який 28 лютого писав Якову Кухаренку - вірному другові Тараса Григоровича: «Увесь університет (Петербурзький. - Авт.) проводжав його домовину, лавровими вінками вкриту. Студенти не дали її коням везти, а самі несли аж до самісінької ями... Багато людей усякого чину йшло за його домовиною...» Це була справжня маніфестація любові до великого сина українського народу.

За клопотанням земляків, найперше братів Лазаревських і П.О.Куліша, в кінці квітня 1861р. було одержано дозвіл на

перевезення праху Т.Г.Шевченка на Україну. 26 квітня на його могилу прибули друзі й знайомі. Домовину було викопано і поміщено в спеціальну свинцеву труну з метою надійності перевезення. При прощанні знову виголошувались промови (Кулішем, Костомаровим та ін.). Як повідомлялось у березневій книжці «Основи» за 1861 р., «когда все... находились под гнетом сосредоточенной печали, вдруг заговорил П.А.Кулиш: «Що ж се ти, батьку Тарасе, од'їжджаєш на Вкраїну без червоної китайки, заслуги козацької?.. Що ж се про нас на Вкраїні скажуть, як ми тебе вирядимо в дорогу, непокритого червоною китайкою? Скажуть, що й ми такі перевертні, як ті дуки, що позабирали всі козацькі луги й луки, та й старосвітські звичаї позанедбували. Ні, батьку Тарасе, не годиться тобі так од'їжджати на Вкраїну!.. Розкиньте ж, небожата, червоний цвіт славетний по чорній, сумній домовині Тарасовій. Нехай наш батько з'явиться на Вкраїні лицарем щирим, що жив і вмер побиваючись про добро, про честь і волю нашу». А виступаючи вдруге Куліш додав: «Ти докінчив свій подвиг, Тарасе, обідрану сироту-Україну на весь світ оплакавши... Нехай інші своїм героям монументи ставлять..., ми тобі воздвигнемо тисячі і десятки тисяч живих монументів...; нашою втіхою буде сила нашого духу невгамованого».

З Петербурга до Москви домовину Т.Г.Шевченка відправили залізницею, а з Москви до Києва везли кіньми тим поштовим трактом, яким Тарас Шевченко востаннє їхав відвідати батьківщину: через Серпухов, Тулу, Орел, Севськ, а далі Есмань, Глухів, Кролевець і т.д. Прах поета скрізь зустрічали селяни, робітники, учителі, учні гімназій, особливо на території України. Так, у Кролевці домовину Шевченка, залишену на ніч на подвір'ї Огієвських, місцеві жителі прикрасили своїми знаменитими рушниками, про що збереглися народні перекази.

«За народними переказами, - пише Юрій Ступак, - Т.Г.Шевченко в 1850 році, проїжджаючи через Кролевець, дав ткачеві Д.Кошуку завдаток на виготовлення рушників для його весілля (тоді Шевченко збирався одружитися й поселитися над Дніпром). Кошук приготував рушники, але ними вкрили

Шевченкову труну, яку провозили весною 1861 року з Петербурга у Канів».

Таким був останній шлях Тараса Григоровича на Україну.

Він знову ж таки проходить через територію Сумщини, полишивши по собі серед народу численні спогади про світлий образ Великого Кобзаря, щирого захисника і улюбленця трудящих.

Неодноразове перебування Тараса Григоровича на сумській землі, тісні контакти з цілим рядом її представників, відбиття вражень від її людей і природи в досить численних шевченківських малярських та літературних творах посилювали цікавість до Великого Кобзаря жителів Сумщини. Внаслідок цього з'явилися перекази і легенди, пісні та думи про улюбленого поета, записані в ряді сумських районів. Частина з них опублікована в таких академічних збірниках, як «Т.Г.Шевченко в народній творчості» (К.. 1940), «Народні співці Радянської України» (К. 1955), «Народ про Шевченка» (К., 1961), «Народні пісні на слова Тараса Шевченка» (К., 1961), «Народ і Шевченко. Легенди, перекази, пісні та інші твори про Великого Кобзаря» (К.,1963).

В уснопоетичній творчості Сумщини Т.Г.Шевченко характеризується перш за все як борець проти кріпацтва, захисник поневоленого люду. Наприклад, в одному з переказів, поширених у Ромнах, розповідається про те як Шевченко, буваючи в цьому місті, «ходив на базар», де закликав кріпаків до протесту: «щоб не корились своїм панам, а требу вали від їх волі» і «на панщину не ходили». У переказі з Конотопського району зазначається, що Тарас Григорович «знав, чого народ хоче», спонукав його до розправи з царем[1]. Зі всією непримиренністю він ставився до панів, які знущалися над кріпаками. Так, у переказі з Путивльщини говориться про намір Шевченка завітати до одного глухівського пана-кривдника «з великим свяченим ножем»,- саме таким робом, «як колись Гонта і Залізняк приїздили до панів у гості[2].

[1] *Народ і Шевченко. Легенди, перекази, пісні іа інші твори про Шевчен-ка. К.: 1963. с.61.*

[2] *Там же, с.69-70.*

Останній переказ, оснований, очевидно, на якихось конкретних подіях, переріс у легенду про безсмертя Великого Кобзаря. Таких легенд в українському фольклорі немало. Характерним зразком може бути та з них, яка побутувала, мабуть, здавна в селі Гирівці (Шевченковому) Конотопського району. В ній ідеться про те, як «Шевченко і після похорону їздив на білому коні понад Дніпром у місячні ночі. Виїде, бувало, як воїн, стане на Чернечій горі і говорить: «Вставайте, брати мої, рвіте кайдани! Годі мучитись» Або пісню як заспіва, то всі люди збігаються... Ні. Шевченко не вмирав. Він вічно живе з народом[1]. Кінцівка цієї легенди свідчить про те, що даний уснопоетичний твір відповідно осмислений в нашу епоху.

Багато інших переказів і легенд про Тараса Григоровича побутувало й побутує тепер у Шевченковому. Перебуваючи в Гирівці у своїх друзів Лазаревських, як і в інших місцях, Шевченко любив спілкуватися з простими людьми, з задоволенням слухав їхні пісні, а нерідко й сам охоче співав. З багатьох спогадів, у тому числі записаних від дочки М.О.Лазаревського, дізнаємося, що «він був талановитий співак», послухати його «збиралося народу видимо-невидимо», бо «кожному хотілося побачити, хто так гарно співає, почути його пісні»[2].

За свідченням старожилів, Т.Г.Шевченко, перебуваючи у Гирівці, часто навідував великий парк Лазаревських («такий що й пройти неможна, густий, як ніч»), де «ховався від панів», надокучливих гостей Лазаревських, які набридали поетові. У цьому парку «стояла велика товста верба, їй було років може сто», під якою, начебто, Шевченко «дописував свого «Кобзаря»[3]. А знайомство з цією книгою, говориться в спогаді «Як ми Шевченка в окопах (під час першої світової війни.-Авт.) читали», записаному в Кролевецькому районі, переконувало, що «скоро буде революція»[4].

На згадку про перебування в Гирівці, за свідченнями

---

[1] *Там же, с. 139-140.*

[2] *Народ і Шевченко. Легенди, перекази, пісні та інші твори про Шевченка. К.: 1963. с.119.*

[3] *Т.Г.Шевченко в народній творчості, с.83*

[4] *Там же, с.96.*

місцевих старожилів. які добре пам'ятають перекази своїх предків, Тарас Шевченко посадив перед будинком Лазаревських «кущ хрещатого барвінку», що зберігався «років тридцять»[1]. Такі свідчення мають під собою реальні факти. Адже відомо, що прославлений Кобзар був по-народному тактовним і вдячним у поводженні з людьми, які виявляли до нього прихильність і увагу.

До цього часу побутує у Лифиному переказ про те, що Тарс Григорович, гостюючи у Хрущових, відмовився поселитися в панському будинку, а облюбував собі просту хату панського садівника Денисенка на краю поміщицького обійстя, де й пре жив кілька днів, як завжди, спілкуючись з кріпаками. Виникла й легенда проте, що його переслідували жандарми, які оточили Лихвин, щоб заарештувати народного любимця-заступника, але він, говориться в цій легенді, «викопав підземний хід і втік зЛихвина»[2].

Переказ про перебування Т.Г.Шевченка вЛихвині у сільській хаті, серед простих людей, перегукується з багатьма спогадами, в тому числі про те, як у Гирівці він мешкав теж не панських хоромах, а «в коморі», бо «його симпатії були к простому люду», оскільки народний співець «всю свою душу оддавав кріпакам»[3]. Він скрізь і завжди заступався за знедолених, пригнічених кріпосницькою системою, про що йдеться в багатьох переказах та легендах, які виникали на Сумщині .

Народнопоетична творчість Сумщини про Т.Г.Шевченка надихана його подвижницьким життям і невмирущою творчістю. Вона є яскравим свідченням глибокої любові і поваги трудящих до свого незабутнього поета-пророка.

Геніальна поезія Т.Г.Шевченка, яка зросла на багатій і щедрій фольклорній основі, гучною луною відгукнулася в народнопісенній творчості по всій Україні, в тому числі на Сумщині. Відгомін її добре відчутний у цілому ряді пісенних творів як минулого, так і сучасності, причому як у

---

[1] *Т.Г.Шевченко в народній творчості, с.164.*

[2] *Із записів авторів.*

[3] *Т.Г.Шевченко в народній творчості, с.83.*

безпосередньому сприйнятті, так і в творчому переосмисленні.

З пісень Тараса Шевченка, крім повсюдно поширених «Заповіту» і «Реве та стогне Дніпр широкий», на Сумщині популярними здавна є «Кохайтеся, чорні брови» («Кохайтеся, чорнобриві...»), «Якби мені черевики», «Така її доля», «По діброві вітер віє» "Нащо мені чорні брови», «Ой по горі ромен цвіте» та інші. У них відбилися окремі діалектні особливості краю, наприклад, «москаль любе жартуючи», «мусе помираги» і т.п. У цих піснях трапляється немало відступів від шевченківського тексту, що цілком закономірно для їх усного побутування.

У народнопісенній творчості Сумщини в ряді випадків спостерігається таке цікаве явище, як «вклинення в традиційні пісні тих чи інших строф або виразів з поетичних творів Шевченка[1]. Наприклад, у пісні «Запрягайте коні в шори», записаній у селі Михайлівці Лебединського району, є такий шевченківський куплет:

Літа мої молодії
Марно пропадають,
Очі плачуть, чорні брови
Без вітру линяють.

Подібні «вклинення», почерпнуті з творів Тараса Шевченка, властиві досить численним пісням Сумщини, таким як «Летить галка через балку», «Шумлять верби...» тощо. В першій з цих пісень (записана у селі Пустогороді Глухівського району) наявні два шевченківські куплети, дані в народній переробці:

Нащо брови змалювала,
Дала карі очі,-
Усе дала, усе дала
Долі дать не хочеш.

Літа мої молодії
Марно пролітають,

---

[1] *Про це свідчать фольклорні записи останніх десятиріч які знаходяться у розпорядженні авторів.*

Очі карі. брови чорні

Од вітру линяють.

У широко відомій пісні «Шумлять верби...» (записана у селі Миропіллі Краснопільського району) спостерігається по суті контамінація основи цього народного твору з шевченківськими мотивами, почерпнутими з поеми «Катерина». Вони чітко виявляються у її доречно препарованому закінченні:

Плачте, очі, плачте, карі,-

Така ваша доля:

Полюбила козаченька

При місяцю стоя.

Полюбила молодого,

В садочок ходила,

Поки себе, свою долю

Там занапастила.

Кличе мати вечеряти.

А донька не чує,

Де жартує з москаликом,

Там і заночує.

Такого ж роду, але ще складнішу контамінацію зустрічаємо в пісні «Сидить кобзар на могилі» (записана у м.Краснопіллі) У ній в основному за допомогою шевченківських образів і поетики своєрідно відтворені деякі мотиви «Наталки Полтавки» Котляревського і «Української мелодії» Гребінки:

Сидить кобзар на могилі

Та й на кобзі грає:

Стоїть мати під вербою,

Доньку вговоряє:

- Іди, доню, за удівця,-

Не вік дівувати;

Він багатий, одинокий,-

Буде шанувати.

- Нащо мені те агатство,

Хвате з мене трошки:

Дадуть мені сажень землі

Ще й чотири дошки...

Як по всій Україні, так і в Сумській області відомі пісні, присвячені Великому Кобзареві. Одна з них так і зветься: «Пісня про Тараса Шевченка» (записана в селі Терешківці Сумського район). Закінчується вона сумовито:

Нащо рано ти покинув

Рідну Україну?

За тобою вона плаче,

Як мати за сином.

Легко помітити, що згадана пісня має літературне походження. Шевченкові присвятили багато творів самодіяльні поети й кобзарі, кращі з яких проникли в фольклор.

Слід відзначити живучість, традицій поезії Тараса Шевченка в доробку кобзарів (міцний, насамперед таких, як Єгор Мовчан, Євген Адамцевич, Іван Іванченко. Вони були активними виконавцями і розповсюджувачами шевченківських пісень, а також під впливом їх автора склали чимало своїх творів, у ряді випадків йому присвячених. До таких відносяться, наприклад, пісня «Довго ждав ти, Тарас, волі» Мовчана, дума «Колисьу Кролевці» і пісня «Слава, слава Кобзареві»(заспів до одноіменної колективної думи, створеної до 100-річчя першого видання «Кобзаря») Іванченка. І слова, і мелодії цих творів належать названим авторам.

З письменників Сумщини чи вихідців з неї, твори яких так чи інакше пов'язані з іменем Т.Г.Шевченка, не можна не згадати Якова Мамонтова, який народився у селі Шапошниковому під Сумами. У 20-х роках він видав три одноактівки: «У тієї Катерини», "Чернець», інсценізація однойменних шевченківських творів, і «Роковини» - драматичний етюд про події кінця XIX ст., пов'язаний з

відзначенням ювілею Тараса Григоровича. Мамонтов написав ще лібретто опери «Гайдамаки» (за Шевченком), рукопис якого загинув у роки Великої Вітчизняної війни.

Значний внесок у літературно-художню шевченкіану зробив також Леонід Смілянський (уродженець Конотопа). У романі «Поетова молодість» (1960) він глибоко відтворив період формування і творчого розквіту Шевченка. Його перу належить ще кілька оповідань про Тараса Григоровича, кіносценарій «У колі друзів», український переклад повісті "Близнецы», шевченкознавчі статті.

Цілий ряд віршів присвятив Т.Г.Шевченку Платон Воронько (народився у селі Чернеччина на Охтирщині) - «З будинку Шевченка», «Заповіт». «Кобзар», «Я повертаюся у Київ», «У тиші білої ночі», «Червона китайка» та ін. Він переклав українською мовою вірш таджицького поета М.Міркашара «Кобзарю України», допомагав Д.Методієву інтерпретувати поезії Шевченка болгарською мовою тощо.

Серед інших творів про Тараса Шевченка літераторів, пов'язаних з Сумщиною, треба згадати оповідання «Остання подорож» Панаса Кочури про перебування поета в Україні 1859 р., ліро-епічну поезію Василя Сухомлина «Тарасові рушники», ряд віршів Павла Ключини, Федора Швіндіна, Олексія Палажченка, Дмитра Білоуса (збірник «Тарасові жарти», 1964), Олекси Ющенка (книжка «Шевченко йде по світу», 1964).

Запитання та завдання

1. Доповніть свої знання про тісні і плідні контакти Т.Г.Шевченка з Сумщиною, опрацювавши матеріали збірника "Тарас Шевченко і Сумщина".
2. Які легенди та перекази про перебування Т.Шевченка на Сумщині ви знаєте? Як у них характеризується улюблений поет-борець?
3. Дослідіть тексти поем Т.Шевченка "Великий льох", повістей "Наймичка", "Капітанша" та його "Щоденник". Чи є в них згадки про відвідини поетом сумської землі?

Проілюструйте відповідь прикладами з названих творів.

4. Як увічнена пам'ять про великого Кобзаря на Сумщині? (Використайте матеріали газети "Червоний промінь" №10, 4березня 1989 р.)
5. Зробіть добірку поетичних творів письменників Сумщини, присвячених Т.Шевченку. Підготуйте реферат "Поетична Шевченкіана". Продекламуйте ці поезії на уроці.

Пантелеймон Куліш

Хоч же б і всі ви поробились письменниками і, як там кажуть, просвіщенними, хоч би книжки німецької так як справжні німці почитували, а проте своєї мови рідної і свого рідного звичаю вірним серцем держіться. Тоді з вас будуть люде як слід,- тоді з вас буде громада шанована і вже на таку громаду ніхто своєї лапи не положить.

П.Куліш

КУМЕЙКИ

1

Закипіла по Вкраїні
Сташенна тривога.
Як на шляхту піднялася
Сірома убога.

Піднялася за оранди,
Зажидівські дуди,
Що терпіли,— не стерпіли
Убогії люди.

Руйнували сіромахи
Корчми мальовані,
Де спіткали — порубали
Рандарські ридвани.

Почала сірому шляхта
За жидів карати,
Забирала всю худобу,
І грунти, і хати.

Розлетілось по Вкраїні
Безхатнє птаство,—
Затрусилось по будинках
Вельможнє панство.

2

"Ой Потоцький, батьку панський

Рушай на Вкраїну!
Зупини кварцяним військом
Повшехну руїну".

Розпустили орли крила,
З орлами злітались:
То кварцяне військо з панським
Докупи з'їжджались.

Тече річка між камінням,
Россю прозивають.
По тій річці серед ночі
Огнища палають.

Червоніють чорторії,
Підмивають кручі.
Втаборились сіромахи,
Потоцького ждучи.

3

Ой не довго піджидали,—
Коники заржали:
Вони нашим неминуче
Лихо віщували.

Зійшло сонце у тумані,
Ревнули гармати:
Не по однім козаченьку
Заплакала мати.

Ой розбив з гармат Потоцький
Табор, мов кошару,
Розігнали ляхи наших,
Як вовки отару.

Ой мостили на Росаві
Мости тулубами,
Засівали чисте поле
Густо головами.

4

Никли трави жалощами,
Гнулось древо з туги,—
Дознавали наші предки
Тяжкої наруги.

Кого били-потопили
В глибокій Росаві,
Л кого судом судили
В далекій Варшаві.

Осудили недобитків
Па великі муки:
Розійшлися по Вкраїні
Каліки безрукі.

Огласили із Варшави:
"Дивітеся, люде!
Хто вставатиме на шляхту,
То всім теє буде"

5

Нехай буде, нехай буде,
Коли божа воля,
Щоб росла в боях кривавих

Українська доля!

Нехай знають на всім світі,
Як ми погибали
І, гинучи, свою правду
Кров'ю записали.

Записали — прочитають
Неписьменні люде,
Що до суду із шляхетством
В нас згоди не буде.

Поки Рось зоветься Россю,
Дніпро в море плеться,
Поти серце українське
З панським не зживеться.

ДУНАЙСЬКА ДУМА

Тихо Дунай, тихо
Несе чисту воду:
Задивилися дуброви
На свою уроду.

Тихо Дунай, тихо

Жовті піски миє,

Поглну я по берегах —

Моє серце ниє:

Де, Дунаю-батьку,

Твої рідні діти,

Що розійшлись-розтеклися

По білому світі?

Одні на Вкраїні.

Другі в Московщині;

Споминають тебе, батьку,

При лихій годині.

"Нехай споминають

І в піснях співають,

І до мене доріженьку

В знегідді верстають".

Вернулись до тебе

З України діти;

«Всюди, батьку, однакова

Недоля на світі.

Будемо, Дунаю,
Твою воду пити,
А по тобі, Україно,
Серденьком тужити.

Будемо, Дунаю,
Твоє жито жати,
А про тебе, безталанна,
У піснях співати".

I

Була колись, кажуть,
Щаслива година:
Як сад рясний, процвітала
Уся Україна.
Ой хто ж тії люде
Спасенні бували,
Що в красу ясну, веселу
Її прибирали?

Були то панове
Великого роду —
Каштеляни та княжата.
Дуки, воєводи.

Вони узгряниччя

Людом осадили,
Од татарви безбожної
Землю захистили.

Порядок давали
Городам і селам.
Процвітала Україна
Багата, весела.

Поглянуть панове
Од краю до краю —
Золоті лани хвилюють
Та діброви мають.
Поглянуть панове
З ясного будинку —
Слуги в барвах позлотистих
Гуляють по ринку.

Не маки, не рожі
В саду процвітають:
То панії та панянки
Шовками сіяють.

Хваляться панове

Кіньми дорогими,

Ісповняють срібні кубки

Винами ситними.

Гукають гармати

Під панські вівати,

Од гучних мазурок ходять

Ходором палати.

"Дивітесь,— мовляють,—

Молодії люде:

Ходіть нашим панським робом

То все гаразд буде,

Дивітесь,— мовляють,—

І ви, малі діти:

Оце добра вам наука,

Як у світі жити:

В полі серцем жвавим
До бою ставайте;
Дома меди, вина пийте,
Та й не проливайте.

Не жалуйте, діти,
Трунку дорогого,
Із двора не випускайте
Тверезим нікого.

Нехай браття шляхта
Вашу людськість знають,
Нехай вашу панську гойность
Всюди прославляють.

Немає на світі
Кращого клейноду,
Як панськеє славне ім'я
Великого роду.

Немає для серця
Більшої утіхи,
Як пишатись славним родом
Вовіки і віки".

II

Хто ж то тії люде,

Що понурі ходять.
На високії будинки
І очей не зводять?

Хто ж то тії люде,
Що з дому втікають
Та кращої собі долі
По степах шукають?

Що ж то за бурлаки
З довгими чубами,
Що всю шляхту, усіх дуків
Зовуть ворогами?

"То голота п"яна
Мужичії діти,
Що не хочуть у вельможних
Ласки запобігти.

То сірома темна,
Винники, дейнеки,
Прошпетившись, утікають
У степи далекі.

То злодійство хиже
Криється від кари...
Завще повні того хлопства
Винниці й бровари".

III

Обізветься хлопство
Поза городами:
Ой чи довго буде шляхта
Гордувати нами?"

Обізветься хлопство
Дикими степами:
«Ой чи довго владітиме
Нашими ланами?"

Обізветься хлопство
З Великого Лугу:
«Ой вернімось, козаченьки,
Шляхті на послугу!"

IV

Верталось бурлацтво
Шляхті догоджати,
Пишним замкам та будинкам
Краси додавати.

"Блискучі будинки,
Стіни мальовані!
Як ви гарно сіяєте,
Окривишись димами!

Ой виходьте в поле,
Вельможне жовнірство!
Буде вам велика дяка
За все добродійство:

Що ви Україну
Гарно захистили
І козацтва в Чорне море
Гулять не пустили;

Що ви Україну
Як сад іскрасили
І сльозами підданськими
Всі трави зросили;

Що наша Вкраїна
Стала шляхті раєм,
А ми, її рідні діти,
По степах блукаєм".

V

Вибігала шляхта
З блискучих будинків,
Манівцями утікала
В Польщу без патинків.

Обливалась шляхта
Дрібними сльозами:
"Добра наші, села наші!
Що то буде з вами?

Предки наші славні
Королям служили,
І пустині українські
Людом осадили.
Предки наші славні
Боронили волю,
І придбали браттям шляхті
Щасливую долю.

Предки наші славні
В склепах спочивали,
А тепер їх гайдамаки
З труп повивертали!"

Запитання та завдання

1. Визначте жанр твору "Кумейки". Свою думку доведіть.
2. Про які події розповідається у творі? Що ви про них знаєте з історії України? Порівняйте історичні факти з художнім текстом.
3. Яка основна думка твору? Якими художніми засобами вона розкривається?
4. У чому особливість поетичного стилю П.Куліша?
5. Доберіть заголовки до кожної частини твору.
6. У чому жанрова особливість "Дунайської думи"?
7. Як побудований твір?
8. Визначте тему та основну думку твору.
9. До чого закликає автор у творі? Зачитайте уривки з твору.
10. Які почуття автора передаються у творі і якими художніми засобами?
11. Чому, на вашу думку, П.Куліш звернувся до історичної теми?
12. Які твори даної тематики ви ще читали?
13. Доведіть або спростуйте твердження "П.Куліш - автор перших історичних поетичних творів".

Леонід Татаренко

... знає правду лише часу плин:
Поезія живе не лиш сьогодні,
І вічне Слово, наче Батько й Син.

В.Коваленко

ДОЛЯ УКРАЇНИ

І.Колисківа тридцять третього

Закриває очі сон-трава...
Маківка багряна наплива...
Відійди від неї - спалить все
Мати в жито донечку несе.
У зеленім житі вітер дише –
Юна мати денечку колише –
Юна... тільки де ж її краса?
Сива - наче в пепелі коса.
Тільки мак он сяє коло хати...
Донечку колише юна мати,
До груді заснулу притиска.
Хоч у ній - ні краплі молока.
Стогне мати, слова не промовить: -Зглянься, милосердним, боже, будь. Дитинча хрипить, губами ловить Мамину... пусту зів'ялу грудь.
В судорзі вже корчиться дитина...
З маминої тощої груді
Молока не висмокче й краплину: Третій день, як мама на воді.
Лиш вода залишилась у хаті,

Й ту - сусіди добрі принесли.
Бубонів один: «вони багаті».
Бабу й тітку в яр вже відвезли.
Дід, куркуль... А в хаті ні зернинки...
-Підеш у Сибір за ним... мовчи.
На очах згаса мала дитинка:
Плаче, захлинається в плачі.
А у мами й сліз нема...не бризнуть.
За плечима смерть уже стоїть.
Ще живе дитя, іще не пізно
Молоком востаннє напоїть.
Молоко - не мамине, й не вовче...-
Макове... З дитячих губ стіка.
Напилось дитятко, вже не хоче
Макового більше молока.
Хрипотіння - тихше, тихше, тихіше... Спить дитя?
Чи вітер в житі дише? Спить...й ві сні всміхається дочка.
Як бабуся знахарка навчила –
З маківок зелених наточила
Білого - мов справжнє - молочка.
І сама ж - дала своїй дитині -
При зеленім житі і калині -
Більше хай не мучиться - засне.
Біль дитячу душу обмине.
Згасла, відцвіла вже сон-трава.
З маків молоко в туман сплива.
Жито зацвіло вже...й маківки
З маминої випали руки:
-Боже, вбила ж я свою дитину.
Боже, не кажу тобі: «Прости».
Сили дай мені іще краплину:
Тільки встати тільки донести
Донечку до жита...під калину.
В землю під калиною покласти...
Потім вже й самій-на землю впасти.
В житечку лишитись назавжди.

-Ноги - не ідуть?..іди...іди!
Наплива туман молочний...душить.
-Доню, із-під ніг земля пливе:
Забере навіки мою душу,
А твоя...в калині оживе.
Волошки дві зірвала в житі мати,
Щоб закрити очі немовляти,
Перед тим, як в землю опустить.
Опустила...жито шелестить.
-Маківок для себе не зірвать вже.
Гріх страшний мій...донечко, прости,
Завтра буде нікому й ховать вже
Тих, хто вмре...Й до яру донести...
Біля хат вздовж вулиць їх залишать.
Хто упав раніш - тим повезло,
Вітерець жита навкруг колише,
А в яру спить вимерле село.
Знов розквітне сон-трава.
В сон отой останній - в яр вплива.
Впала, і цілує юна мати
Землю...з колосочками...оту,
Де її дитина буде спати
Аж до воскресіння в ніч святу.

2. Обрубана калина

Вогненна безодня хай погине
Ідола - що голодом морив
Тих, хто годував усю країну!
Хліборобів він скидав - в яри...
В урвищах рудою стала глина,
Хоч була білішою за сніг.
Кров безвинних капала з калини,
Викорчувать все ж її не зміг.
Блискала не раз сокира ката,
А калина - знову в ріст ішла.
Корені в землі тримала мати –

Викорчувать мати не дала.
Щовесни пташки до неї линуть.
Житом перепілка поспіша.
У одній з пташок тих -до калини-
Припадає мамина душа.
У тумані сивім сон-трава.
Грім над житом - небо розрива...
-Чи приготувався до війни?
Діти, уві сні кричать вони.
Спали під рядниною селянською.
На шинелях сірих Громадянської
Дні - до Вітчизняної війни.
Стихла Колискова тридцять третього.
Діточок усміхнений тиран
Підіймав... Та де ж блукає смерть його?
В світі вже ж говорять про уран.
І тирани знову воюватимуть,
Бо не їх же литиметься кров...
А селяни - знов їх годуватимуть,
Хоч самі голодні, працюватимуть –
Хто й кого без них би поборов?
Спали в невсипущій сон-траві.
Із могил вилазили живі
А війна від батька, від двуликого
Всенародну кару відведе.
Знову прославлятимуть великого
Доки й він - у піні...не впаде.
Хоч і «лев» британський мимо волі
Підіймавсь із крісла перед ним
Та невже ж для того, щоб ми голі
З сухарем залишились одним.
Пишуть, що тирана отруїли
Ті, що спершу їжу його їли.
Від царя прислужники страшніші:
Ті ж уб'ють, що славили раніше.
Ні, над ним не зійде сон-трава,
В забуття двуликий відплива:

-Не горять калинові дрова.
Оживе обрубана калина.
Рідна мати знов до неї лине.
Не дала нам згинути в полені.
Й по війні не всі були з пайком.
Від стерні кривавились долоні-
З поля колоски несла - тайком.
Тії, що сама ж вона й зростила.
В хаті й крихту хлібну не знайти.
-Мамо, де ж у тебе бралась сила,
Щоб в оту «світлицю» увійти?
В пісні, у моїй - золотокоса,
В райдужних стрічках... та скільки ж їх!
А вона товкла у ступі просо
Для малих «безбатченків» своїх.
Щоб не чуть, як їсти просять зранку.
(Хоч в колгоспі вся її рідня).
Зніме і свитину й вишиванку –
На отеє ж просо поміня.
Не кажіть, що каятись вже пізно –
Каюсь, що мовчав про гіркоту
Днів отих...оспівував Вітчизну –
Рідну Україну, та не ту...
Що тепер - в чорнобильському болоті
«Сині очі, й золото - в косі»
А була - в дешевій позолоті –
Винні перед матір'ю ми всі.
І за тридцять третій, й сорок шостий.
Ті, що підіймались на рейхстаг –
Переможці! - босими, в корості –
В недозрілих падали житах.
З колосків м'яке молочне зерня
В полі рятувало нас тоді.
Паслися в гіркім, ще кислім терні.
Із села тікали молоді.
Де той найстрашніший тридцять третій?
І мені і родичам моїм

Міжвожді всміхалися з портретів,
Хоч не всі вже й вірили ми їм.
Спалахнув реактор серед ночі,
Озорив квітневі небеса.
Стрепенуло - й відкрились мої очі: -
Україно де ж твоя краса?
Та, яку оспівував Шевченко?
В мареві вже мертвої ріки
Біла - бо з плугонієм...рученька,
Котру цілували козаки.
Вже вона безкровна - тому й біла.
«Атом в кожну хату! То ж прогрес».
Хто наказ дав?-вченому дебілу
Будувать...під Києвом АЕС?
Де він, не покараний ще й досі?
В золоту сховався круговерть?
В зону йдуть діди, голодні й босі,
Щоб на рідній ниві стріти смерть.
Тільки поруч з матір'ю лежати
Невмируще мріяння оте:
Знати наперед, що будуть жати
Над тобою жито золоте.
Вірить, що у поле, до калини
Прилетять, повернуться птахи.
Вірить! А в чорнобильських долинах
Вітер розкидає реп'яхи.
Із лісів - колишніх солов'їних
Звірина і досі ще тіка...
За терпіння вічне!-Україні
Чорна доля випала така.
Нашу ж матір рідну розіп'ято
В зоні - на чорнобильському хресті.
Бо комусь здалось, що знає атом
Краще, ніж всі фізики оті.
Витягти із атома всю силу!-
Наказав - і не перехрестився.
А та сила

Все навкруг скосила -
Грім й за океани покотивсь.
Вийні й ми! - з трибуни тяжучених
До тієї печі не стягли.
Та невже ж почуємо і ще ми
Грім отой? - над мертвістю золи.
Не одну ж Чорнобильську звели.
Як же треба землю не любити? -
Степ козацький...ніжність ковили.
Все живе, що атомом не вбите.
Ми ж самі - нітратам віддали.
Вчора перепілка в поле звала.
Де оте колосся до плеча?
Україна хліб свій роздавала,
І себе й півсвіту годувала.
А тепер - в сусідів позича...
Вже не вистача зерна й на зиму:
Просо - із Австралії везем.
Це туди - звідкіль в мішках зозили
Німці український чорнозем.
Скільки в нас забрали чорнозему
Мертві «набудовані» моря?
Нічиї поля й моря казенні:
В голові потрібно мать - царя?
Час настав і в прадідів позичитись -
В них один лиш серпик був в руді...
Й чорнозему треба відпочити.
Вже ж струмить отрута в молоці.
Медоносні лука розорали
До води...і мертва вже вода.
Від землі все брали, брали й брали...
Тут від пилу чорна...там - руда.
Козаки в містах - напівголодні.
Щоб дитя щасливішим росло,
Із столиць задимлених сьогодні
Треба повернутися в село.
Вільні вже! Й відроджувать нам треба

Наші ниви й луки золоті.
Щоб залишить дітям чисте небо.
Ліс і ріки, й море - в повноті.
Ожива обрубана калина...
Україна рідна в майбуття
Виборену волю, мов дитину,
В світ несе:

щасливим будь, дитя!

Запитання та завдання

1. Перекажіть фабулу поеми Л.Татаренка "Доля України" і поясніть внутрішню логіку переходу від зображення подій голодомору 1933-34 років до Чорнобильської катастрофи.
2. Проаналізуйте поему: визначте тематику та основну ідею.
3. Перечитайте розділ "Колискова тридцять третього". У якого автора і в якому творі зображена подібна материнська трагедія? Чим ви поясните цю подібність?
4. Прокоментуйте такі рядки з поеми:

Не кажіть, що каятись вже пізно –
Каюсь, що мовчав про гіркоту
Днів отих... оспівував Вітчизну –
Рідну Україну, та не ту...

Що саме, на вашу думку, спричинило злам переконань письменника?

5. Які ідеї запропонував Л.Татаренко своїй нації для їх реалізації в літературному і духовному житті? Які з них залишились актуальними і в сьогоденні? Який висновок належить зробити нашим сучасникам?

10 клас

П.А.Грабовський. «Червоний Жупан»
Епістолярна спадщина

Я.Мамонтов. «Республіка на колесах»

Б.Д.Антоненко-Давидович. «Сибірські новели»

Павло Грабовський

Я виніс все... Кайдани та неволя
Ні світлих мрій, ні звaги не взяли;
Не здужала звалити зла недоля...

П.Грабовський

Коли я опинився в іркутській тюрмі, з перспективою каторги або вічного поселення в Сибіру, тяжкий сум за Україною стис моє серце; вона являлась перед мене в якомусь надзвичайно принадному світлі, панувала моїми думками... Тут тільки я відчув правдиве значення знаних слів славного Міцкевича, що не любив, як слід, свого краю той, хто його ніколи не втрачав.

З листа П.Грабовського до В.Лукича

ЧЕРВОНИЙ ЖУПАН

ПАРІС

Зимового ранку під'їжджав я до однієї з якутських управ (рід нашої волості). Сивувасте світлечко розливалось по пухкому снігові, над покрівлями кількох руських хатин звивався привітний димок, клубками розсипаючись у повітрі. Зморені коні ледве перебирали ногами,— я їхав під недорід: сіна не косили, скотина дотяглась до краю і падала серед дороги. Скрізь мене вражала бідота, скрізь передо мною вставали картини нелюдського існування, скоро я заходив до якутської юрти (міське житло—хлів, обмазаний кізяками, з товстими крижаними зікнами) або стрівався з тубільцями. Брудні вищ усякої можливості, з остудженими носами та щоками, понайбільше сліпі або косі,— отакими були переважно мої перші знайомці. Серце стискалося на вид країни — суворої та нещасної.

Ось заманячив на пригорі якийсь хмурий, обдертий будинок; загавкали собаки.

— Школа! — звернувся до мене в тій хвилі мій візник.—А оті управа!—додав він, показуючи рукою на другий будинок — ще дужче обдертий та невиглядний. Услід за тим візник моторно виплигнув із саней — приїхали. Я позирнув на управу: вітер грюкав пошматованою вивіскою об стіну, рвав дошки з криші; від усього подихало сном та пусткою. В управі, проте, повставали: оклецькуватий писар з якутів зітхав, протираючи очі; його помічник шамотів паперами; до кухні набирались людці, що все були такі ж голодрані та замурзані, яких уже мені доводилось бачити. Писар повітав мене з добродушною ласкою, що так подобала його годованій постаті; господарка, досить принадна молода якутка, турбувалась коло самовара. Любо пригрітись у затишку після цілих тисяч верстов лихого подорожування по сльоті або холоді; любо нарешті зобачити близький кінець пастогидних митарств, хоча б тебе навіть провадили до пекла,— любо принаймні на одну-дві години... А там... змучена думка не сягає далеко, переболілі кості прагнуть відпочинку, щоб завтра защеміти ще дужче, ще гірше...

Незабаром і мій шлях кінчиться; часом аж страшно було згадати про те... Але в ту мить я тільки бажав погрітись, перепочити... Кухлик, другий чаю по-кріпили мене трохи: приємна теплінь розливалася по задублому тілу... Забутися б від усього, набратися сил після стількох літ задухи, самоти, розпуки, хороб; забу-тися б... Так де!.. Передо мною появляється скулений, сухий, в лахмітті дідусь-якут, покірно схиляє голову І починає кланятись раз за разом. Я не знав, до чого воно йдеться.

— Тойон, тойон! (Пане, пане!)—повторяв дідусь, кланяючись.

Він став щось висловлювати по-якутськи швидко та палко, але що, я не міг розібрати. Одно хіба я зрозумів відразу: що це був не звичайний старець-прохач, яких незліченна сила поміж якутами, а що тут, певно, криється якась "образа", ремство на людей або долю, словом — що-небудь схоже. Мені здалося навіть, що обличчя дідусеве не раз мінилося, а на віях тремтіли каплини сліз.

— В чому річ? Чого йому треба? Писар і кілька інших зареготались.

— Шалений... до всіх в'язне... вештаючий... Чимало тут таких... "Баратур, баратур!" (Гайда!) —гнав писар "вештаючого".

— Та з якої ж ради він до всякого в'язне?

— Ет... Не забалакаєш з ним... сам не тямить, чого йому треба; ремствує на всіх і все... дурниці верзе... Чи-мало тут таких... про сіно.., про ставки... про недоїмки... дурниці, одно слово, верзе... "Баратур, баратур, акари!" (Гайда, гайда, дурню!)

Прохач заморгав очима і, зігнутий, пригноблений, пішов нерівною, хиткою ходою до дверей. Почувся гамір серед люду,— сміялися, очевидячки, з "безглуздого", той мовчав понуро, напружено, від часу заглядаючи крізь двері.

— "Баратур, баратур", Червоний Жупан!.. Його, бачте, Червоним Жупаном величають у нас,—додав писар, звертаючись до мене.

Червоний Жупан, видно, не хотів вгамуватись, стовбичив край порога, усе поглядуючи на наш бік.

Запрягли коненят, і я виїхав з управи. Минуло з тиждень. Я опинився "на місці", верстов сто за управою, в невеличкій

якутській юрті; зацікавлені якути просто не давали мені спокою спочатку. Одного ранку, коли я ще був у ліжку, передо мною знову станув скулений, сумний, "вештаючий" Червоний Жупан. Знову поклони, знову палкі несподівані зливи — немов просьби, немов рем-ства, немов бог знає й що... Я нічогісінько не розумів по-прежньому; я чув, що не маю чим помогти, а що по-могти було б треба,— помогти не шматком хліба або пучкою чаю, а чимось іншим, більш дійсним. Довго силкувався пересвідчити мене в чомусь Червоний Жупан, довго дивився на мене журно та докірливо і вийшов — смутний, невдоволений. Таке повторювалося кілька ра-зів. Потроху я обізнався і з особою Червоного Жупана, і з його "шаленством". Червоний Жупан жив самотою, а колись у нього малась дружина і дітки. Був то якут середнього достатку — мав юрту, десятків два худоби, сіножатку, словом, усе, без чого якут-господар стає "барахсаном" (сіромахою). Але ось усяке лихо посунулося на голову Червоного Жупана: жінка вмерла з родин, дрібнят роздав по людях, де вони спочатку посліпли, а потім також перемерли. До управи налетів вихром якийсь урядник-слідчий, і Червоного Жупана докупи з іншими потягли на його грізні очі. Тут Жупанові виголосили досить зрозуміло, що він кілька літ не платить податків, а мусить вистачити безодмовно... Даремно бо-жився та присягався Червоний Жупан, що до остатньої копійчини все вносив князеві (так якути величають своїх старостів),—квитків у Жупана не лишилося, а староста (о, тямуща людина отой староста!) "знать не знає, відати не відає". Продав Жупан дещо з худібчини, збув за безцінь роками придбане сінце: все загарбав оте один з управських глитаїв, що пильно сидів на сторожі, спла-тивши частину незліченної недоїмки Жупанової. І почали осідати злидні сірому Жупана, почав він підпадати з року в рік, поки не зробився старцем без повороту; юрта його розвалилась, нової будувати не став,— дарма праця... До того, на Жупана почало щось находити... Зажурився Жупан над своєю гіркою долею і заплакав; ніхто не бачив, правда, його сліз, але багацько людців чули, як виспівував Жупан, їдучи на бику верхи, про своє тяжке життя, виспівував про худобу та сіно, що вже їх нема й не буде, жалівся

на неправду людську; то справді були ридання душі — ображеної та наболілої. Потім Жупана мов вода змела: згинув кудись і пропадав безвісти: довгенько щось не було, як ось виявився і здивував людей своїм несподіваним шаленством. Жупан вишукав спосіб зарадити лихій долі таких, як сам, бідарів: треба було тільки спустити одно чимале озеро в річку,— от вам і сіножаті, і все... Прочумайся, голото: послухай, що тобі радять... Думка ця тупо засіла в мозку знищеного* Жупана і не давала спокою. Насамперед він удався з нею до голови та князів (старостів), а по-тім звернувся і до звичайного сірого люду. Насміхами та знущанням відповіли Жупанові... Даремно розмовляв Жупан про свої мари-привиди: снилось йому, буцім вийшов з озера водяний дух у поставі бика і став битися з духом суходолу, що також у бичачій поставі пасся по луці; страшенно билися, але нарешті дух суходолу по-боров. духа водяного; даремно Жупан бачив у тім привиді вказуючий палець божий,— все оставалося голосом серед пустині.

Почув Жупан, що до управи приїхав "улахан тойон" (великий пан) справник — і зараз до його; кланяється, просить; очі горять блиском надії та відради... на жаль, передвчасної. Вислухав пан і зареготався.

— Піп, бігме, піп; просто хоч у проповідники... оце так дідусь... і де в бога впійметься... Ризи б тобі, та й годі... Тривай дишень...

Погрібся пан у скриньці, пошукав нашвидкуруч і витягує нічний червоний жупан.

— Оце тобі, попе, й ризи -- не треба кращих.., Козак, вдягни його!

І покотився з реготу. Вдягли дідуся в панське убрання. Боже, скільки сміху було та знущання!

— Червоний Жупан! Червоний Жупан!—загриміло по всіх кутках управи,— і прилипло те ймення навіки. Понурив голову Червоний Жупан; бачить, що не дійти йому "правди", поклонився низько і вийшов. Тиск люду гнався за ним.

— Гей, бийте у дзвони... служба буде... попа нового настановили...— і жорстокі гигашки покривали ті грубі діткливі жарти.

* Знищений - збідніли; від дієслова знищітий— обідніти.

І побрів собі Жупан один зі своєю думкою — незрозумілий, оганьбований. Але те його не зраджувало. Ні одного тойона (пана) не пропускав Жупан, щоб не висловитись перед ним, не поділитись думкою, не попрохати запомоги. До владики його не пустили; тоді Жупан почав перепитувати крізь вікно і був допущений.

— Безглуздий, ваше преосвященство!—доклав якийсь тойон управський; владика махнув рукою,— І вивели Жупана без нічого.

Не залишив Жупан підмовляти до своєї думки і зви-чайних людців, подавав просьби до всяких осіб, але все по-дурному. Жупан зробився "притчею во языцех".

Раз якось я підійшов до річки... Був кінець серпня. На березі метушились люди: насипали хлібом та картоплею пліт, щоб гнати в город.

Крик, галас, біганина. Серед плоту я зобачив і Червоного Жупана — він був зворушений, виявляв нетерплячку, галасував до гурту. Я підійшов — поздоровкався. Червоний Жупан покидав наші краї: ціле літечко він прокосив у якута, хазяїна плота, щоб той довіз його при нагоді до города; відти Червоний Жупан зважився іти пішки, Христовим іменем, аж до Якутська, все з тією ж думкою, щоб запомогти бідарям.

Він був певний, що його діло — праве і що не може відмовити йому "справжнє начальство".

Лаштування скінчилось,— пліт попхався за водою.

Звичайно скулений, Червоний Жупан стояв тепер випрямившись посеред плоту і міцним голосом давав порядок. Ніхто не слухав його, не звертав жодної уваги, але те йому було байдуже. не спиняло нітрохи,— на душі легкої любо. Мимоволі пригадалися мені "безглузді" пошукачі усяких правд серед нашого знедоленого люду,— і з тяжким почуванням я покинув берег.

Червоного Жупана я не бачив більш...

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА П.А.ГРАБОВСЬКОГО

«Змолоду я був трохи химерної вдачі, смиренної, хоч і запальної, легко переймався жалем та товариським почуттям, не любив заводитись та гратись з хлопцями, а як підріс трохи - так мене тягла до всього надзвичайного: та романтичного, і мені хотілось сприйняти муки за Христа. Згодом заворушились у голові інші думки, мені хотілося вже піти на муки не за Христа, а «за народ», і те бажання цілком опанувало мною. Се була якась невідхильна потреба серця, котру, як Ви знаєте, відчувала вся російська молодіж того часу». (З листа до Б.Грінченка від. 8.09.1901 р.)

«...18-літнім хлопцем, вихованцем Харківської духовної семінарії, я був: арештований з забороненими книжками, тощо і ні на кого не вказав; на допиті, за це мене вигнали з семінарії та після царського припису оддали на 2 роки під голосний догляд уряду в рідному селі; бідував; мати плакала (була певна, що з мене вийде архирей); полі-ційні труси не давати покою; сидів без книжок, .марнував час; нікуди не мав права їздити; їздив власним требом, а за те пересиджував двічі у тюрмі» (З листа до І.Я. Франка від. 1.11.1894 р.)

«...Такого тяжкого часу, такого хворобливого стану духовного, як саме тепер, я, здається, не переживав. Як на те й з рідного краю - ні словечка, ні однісінького числа часописі, а без українщини мені просто смертні... Останню зиму я не жив, а просто мучився, особливо перед кінцем; не знаю вже як і видержав...

Все, що пишу нині, визначується перевагою власних мотивів, виявом власного горя, носять слід дрібносуб'єктивнаго настрою... Нехай се буде ознакою часового упадку, нехай! В мені прокинулась душа з пекучими запитами власного щастя, земних благ... Воно, може, й ніяково порівнювати нещастя, нашого краю: до свого. Я й не гадав того робити, я бажав тільки зазначити ті обоє нещастя рідом... (З листа до І.Я.Франка, травень 1895 р.)

«15 лютим 1886 року по Росії були розпросторонені поклики та брошури, за підписом «Товариства народного», присвячені 23-літньому ювілеєві реформи кріпацької, почалися арешти; було вистежено, що я мав зв'язки з тим товариством, і таким робом опинився в тюрмі.

...Часом доводилось писати на шматках бібули, бо не завжди пропускали папір, а коли й пропускали, так зашнуровували, одбирали на ніч: і не давали на руки при виході з тюрми; треба була домагатись усього «Голодними бунтами», єдино для нас можливими, і були випадки, що голодовки кінчались смертю». (3 листа до В.Лукича від 10.03.1893 р.)

«...Я стою оддалік усякого літературного руху, я не маю зв'язків ні з ким. з письменників українських, кільки вже років я не чую рідної мови, ні милого гуку, не бачу життя, що одне дає реальний зміст і щиро сучасні мотиви твору. Тим-то хай Вас не вражають усі ті «До...», що стоять в заголовку трохи не всіх моїх віршів,- оті переспіви власних мотивів, котрі сам часом мушу спостерігати. Хай Вас не вражають також і москалізми, від котрих не спостережешся іноді при таких умовах». (3 листа до І. Я. Франка, 1891 р.)

«До вороття в Росію осталось ще 10 літ. Немає надії вижити, бо занедужав на легкі (тече горлом кров). Ніщо не приваблює, ні за чим не журюсь, тільки б ще хоч трохи, попрацювати пером,- про інше на дбаю». (3 листа до Б.Грінченка від 19.04.1897 р.)

«Про хворобу мою лікарі кажуть, що се «отек легких», крім того ще й ревматизм - такий, що під погоду не здужаю ходити. Лічитися тут цілком неможливо, пуста надія; треба б і повітря іншого, і кишені повнішої». (3 листа до Б.Грінченка від. 26.07.1897 р.)

«Не знаю чому, а ніколи ще я не вмирав за Україною так, як зараз. Бувайте здорові, та й сили писати немає більш... України, так і не побачу». (3 листа до Б.Грінченка від 3.08.1901 р.)

Запитання та завдання

1. У листі до І.Франка від 31 січня 1896 року І.Грабовський писав: "Скрізь мене вражала біднота, скрізь передо мною вставали картини нелюдського існування, скоро я заходив до якутської юрти... Брудні вищ усякої можливості, з остудженими носами та щоками, понайбільше сліпі або косі,— отакими були переважно мої перші знайомці. Серце стискалося на вид країни — суворої та нещасної."

Що ви знаєте про умови життя корінних жителів Якутії XIX ст., "окраїни царської Росії"? Які художні твори читали?

2. Чому старого якута прозвали Червоним Жупаном?

3. Згадайте прийоми зображення героя в епічному творі (портрет, авторська характеристика, вчинки, характеристика іншими дійовими особами, мова персонажа) та охарактеризуйте образ Червоного Жупана.

4. Як ви розумієте заключне речення нарису І.Грабовського: "Мимоволі пригадалися мені "безлузді" пошукачі усякмх правд серед нашого знедоленого люду"?

5. Що, на вашу думку, уособлено в образі Червоного Жупана? У чому полягає актуальність твору?

6. Назвіть головні жанри епічних творів. У чому специфіка нарису?

7. Для більш докладного і всебічного вивчення життя і творчості І.Грабовського ознайомтеся з епістолярними матеріалами.

Чи мав рацію дослідник творчості письменника О.Кисельов, стверджуючи, що "листи І.Грабовського ...є також прекрасними літературно-критичними, публіцистичними і історико-економічними статтями, пристрасними полемічними виступами..."? Доведіть це, посилаючись на конкретні тексти.

Яків Мамонтов

О, ще кривавляться рубіни!
Душа живе ще чадом чар!
Ще прогримить в пітьмі країни
Мій огнетворчий богодар

Я.Мамонтов

РЕСПУБЛІКА НА КОЛЕСАХ

Трагікомедія на 3 розділи, 12 одмін

(Фрагменти)

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

6. ПРИЙОМНИЙ ДЕНЬ У ПРЕЗИДЕНТА ДУДКИ

Палац Бузанівської республіки (панський будинок, покинутий в часи революції).

Рештки панського комфорту гротесково перемішано з солдатською амуніцією тощо.

Ф е н ь к а (за *письмовим столом чепуриться перед дзеркальцем і наспівує*).

Ах, зачем эта ночь
так была хороша...

Максим кілька разів висувається з дверей і нарешті одважується нагадати про свою присутність.

М а к с и м. Кхи! Це я.

Ф е н ь к а. Чого ви? У президента прийом ще на почався.

М а к с и м. Та мені ж було наказано ранком з'явитися, а зараз, гляньте, де сонце!

Ф е н ь к а. У президента ранок починається тоді, коли він виспиться! Не заважайте мені зайвими балачками! Бачите.- ось ціла купа державних паперів!

М а к с и м. От морока... *(виходить).*

Ф е н ь к а *(риється в паперах, потім гукає).* Архипе! Архипе!

Ар х и п *(з'являється).* Добридень... вибачте: як вас величати?

Ф е н ь к а. Секретар народного президента. Та я не люблю міщанських формальностей. Кажіть мені: товаришко Феня-от і все! Адже я кажу вам "товариш Архип"!

А р х и п. Фа! Який же я вам товариш? Мені сімдесят років!

Ф е н ь к а. Хоч би й сімсот! У нашій республіці - братерство і рівність!

А р х и п. Фа!

Ф е н ь к а. Андрій Кирилович устав?

А р х и п. Устав... Ледве прочунявся... Цілісіньку ніч бенкетував... Пре-жи-дент!

Ф е н ь к а. Товаришу Архипе! Судити народного президента - не ваше діло. На те єсть народ, що настановив його! Зараз же доложіть йому, що люди чекають на прийом!

А р х и п. Слухаю... то-ва-ришко! Фа! *(Виходить)*. Ф е н ь к а *(палить цигарку, знов чепуриться й наспівує)*:

Полюбил я ее,

полюбил горячо...

На порозі з'являється Дудка.

Д у д к а *(потягується)*. А-ах! Погана на похмілля! Добридень, Фешо! Сьогодні прийомний день... Там багато людей?

Ф е н ь к а. Андрію Кириловичу! Мені здається, що з особистим секретарем президент міг би поводиться делікатніш!

Д у д к а. А що таке?

Ф е н ь к а (схоплюється). Ух! Що? Що? Хіба так вітаються з коханою жінщиною?

Д у д к а. Ах, он шо! Ну давай, давай!

Фенька обертається.

Не хочеш? Та ну-бо, кицько, не сердься!

Ф е н ь к а *(жагуче обвивається коло нього)*. Ось! Ось! Ось як!

Максим увіходить знов.

М а к с и м. Кхи! Прийом почався?

Ф е н ь к а. Ух! Ці мугирі! Нічого з ними не зробиш! *(виходить).*

Д у д к а (як *нічого не бувало).* А, міністр земельних справ! Сідайте! Ну, як ваш докладі Готовий?

М а к с и м. Та готовий...

Д у д к а. А де ж він?

М а к с и м. Та де ж - у мене в голові.

Д у д к а. Е, ні! Таке годиться! Ви, будь ласка, напишіть його. Це ж державний закон! Його будуть печатать, читать у газетах...

М а к с и м. Та я ж неписьменний. Тільки те, що хвамілію надряпать можу...

Д у д к а. Це нічого не значить! Ми живемо з революційний момент! Ви можете показать кому-небудь. А тільки без писаного не можна. І мерщій! Мерщій! Я не люблю тяганини!

М а к с и м. А чи не можна мені в одставку?

Д у д к а (з *погрозою).* Що? В одставку? А в тюрму не хочете? Це ж був би злочин перед революцією! Кожен мусить бути на своєму місці!

М а к с и м. От біда! Доведеться писареві пляшку самогону поставить!

Д у д к а. До речі! Реквізуйте і на республіку пляшок п'ять! Та про земельний закон не забувайте! Діло! Перш за все діло!

М а к с и м. І де візьметься така халепа? *(виходить).*

Д у д к а *(гукає).* Товаришко Феня! Фенько! А, чорт!

А р х и п *(з'являється на порозі).* Ваша товаришка одлучилася. Казала, що по республіканських справах...

Д у д к а. Ну, гаразд! Хто там на прийом?

А р х и п. Батюшка, учителька і народ... З решпубліки... Зранку товчуться...

Д у д к а. Ну, пускай! Міністрів поза чергою, а всіх інших по

черзі. Розумієш?

А р х и п. Розумію, *(мугиче собі)*. Прежидент! Фа! *(виходить)*.

Д у д к а *(курить і риється в паперах)*. Чорт би їх забрав. Республіці четвертий день, а доносів та скарг - на воза не забереш! Паршивий народ!..

П а н о т е ц ь Г е р в а с і й *(входить)*. Мир дому сьому!

Д у д к а. Добридень, батюшко. Сідайте! В яких справах?

Г е р в а с і й. Та справочок чималенько, Андрію Кириловичу. Хе-хе-хе! Так деньок за деньком, дільце за дільцем, а оглянешся - ціла копичка накопичилася. Хе-хе-хе!..

Д у д к а. А що ж саме? Кажіть, у мене час дорогий. Г е р в а с і й. Та от хоч би з богослуженієм. Молилися за государя імператора, молилися за гетьмана, ну а тепер же як?

Д у д к а. Валяйте за Андрія Дудку!

Г е р в а с і й. Цебто за народного президента. А народну республіку теж поминать?

Д у д к а. Як хочете! Мені однаково.

Г е р в а с і й. Виходить було б корито, а... народ буде... Хе-хе-хе!

Д у д к а. Більш нічого?

Г е р в а с і й. Ще одна справочка.

Д у д к а. Кажіть, кажіть!

Г е р в а с і й. Як вам відомо, дочка моя Фенечка...

Д у д к а. Ну ваша Фенечка сама за себе поговорить! Ми бачимося щодня.

Г е р в а с і й. Щодня - то нічого, а от щоночі... Хе-хе-хе!.. До народу чутки доходять, поговір... Як добрий пастир, я мушу нагадати...

Д у д к а. Щиро дякую, отче Гервасію! Я сьогодні ж виселю вашу Феню додому.

Г е р в а с і й. Ні-ні! Я не за те...

Д у д к а. А я за це! Кінець! (подає *руку*) До побачення!

Г е р в а с і й. Ну, бог з вами!.. Бог з вами... *(виходить)*.

Дудка *(кричить у двері)*. Ей, хто там далі?

Увіходять Кудалов і Печений.

Дудка А, товариші міністри. Ну як живемо?

Печений. Помаленьку, Андрію Кириловичу, помалечьку.

Дудка *(до Печеного)*. Ну й самогон у вас! І досі голова макітриться!

Печений. На здоров'ячко! На здоров'ячко!

Дудка. А як наші державні справи?

Печений. Посуваються, посуваються!

Дудка. (до *Кудалова)*. Транспорт налагоджується?

Кудалов. Товаришу президент! Я за ці три дні проголосив тринадцять промов, а поїзд ваш і досі під Сулою! Темний народ наш, і ніяких президентів знать він не хоче!

Дудка *(стукнувши кулаком об* стіл). Як це так? А міністри куди дивляться? А солдати нащо? Зараз же йдіть на село, беріть людей і щоб до вечора - чуєте? - щоб до вечора поїзд був на Бузанівці!

Кудалов. Що ж я робитиму, коли вони не хотять...

Дудка *(розпалюється)*. Мовчать! Я розстріляю вас у двадцять чотири години! Ви - саботажник! Ви хочете погубить революційний авангард!

Кудалов *(перелякано)*. Вибачте... Я за революцію на смерть готовий.

Дудка. Одно з двох: або потяг сьогодні ж буде на Бузанівці, або я розстріляю вас за саботаж!

Кудалов *(з одчаєм)*. Та яким же способом...

Дудка. То ваше діло! На те ви - міністр всіх шляхів! Марш з моїх очей!

Кудалов виходить, як побитий пес.

Ну, а ви що робите?

П е ч е н и й. Продовольствіє солдатикам постачаю. Потихеньку, потихеньку. Щоб народ небунтувався! Так-так-так...

Д у д к а. А податками обложили?

П е ч е н и й. Аякже! Як-же! На те ж і держава, щоб податки платить.

Д у д к а. І платять?

П е ч е н и й. Заплатять, заплатять...

Д у д к а. А зараз є що-небудь у казні?

П е ч е н и й. Так-так-так: жито, ячмінь, овес, сало, яйця...

Д у д к а. А грошей нема?

П е ч е н и й. Е, цього нема! Нема-нема!

Д у д к а *(наказом)*. На завтра щоб були!

П е ч е н и й. А де ж їх узять?

Д у д к а. Де хочете!

П е ч е н и й. Хіба своїх, бузанівських наробить?

Д у д к а. Яких хочете, тільки на завтра щоб було тисячу карбованців на золото! А тепер до побачення!

П е ч е н и й. Так-так-так... *(набік)*. Фу, аж у піт кинуло! *(виходить)*.

Д у д к а. Ведмеді якісь, а не міністри! До всього мусиш сам додивлятися.

Л ю с я. *(на порозі)*. Можна до вас?

Д у д к а. Заходьте, мадмазель! Дуже радий познайомитися з вами.

Ручкаються.

А н д р і й Д у д к а - народний президент.

Л ю с я. Люся Пазунок - учителька народна.

Д у д к а. Сідайте, мадмазель. Ах, якби ви знали, як приємно серед кучи ділових паперів і грубих облич раптом побачити гарненьку женщину.

Л ю с я: У-їй! Ви любите компліменти говорить!

Д у д к а. Ну, який же це комплімент? На фронтах мені доводилося говорити навіть з княжнами... Ну, там, конешно, підпустиш і про театр, і про яку-небудь астроломію...

Л ю с я. У-їй! Де вже нам до театрів та високих матерій!

Д у д к а. Ну, не кажіть так, мадмазель! *(підсувається)*. Отаким личком і з такою фігуркою можна такі спектаклі задавать, що тільки держись!

Л ю с я *(засоромившись)*. Товаришу президент. Я хотіла узнать, хто тепер буде керувати народною освітою?

Д у д к а. Як хто? Ви, мадмазель!

Л ю с я. У-їй! Що ви? Що ви?

Д у д к а. Тільки ви, мадмазель Люсю!

Л ю с я . Я ще зовсім молода для цього!

Д у д к а. Ви чудова! *(бере її за руки)*. Дивіться: народний президент готовий руки ваші цілувати...

Л ю с я. Та що ви робите? Облиште!

Д у д к а. Тільки тоді, коли ви приймете мою пропозицію!

Л ю с я. Ну, хай! Хай буде по-вашому!

Д у д к а. Чудово! Я дуже радий! Од ім'я Бузанівської республіки (*цілує їй руки*) дякую! Дякую! Ви будете моєю найближчою помічницею!

Л ю с я (з *натяком)*. А особистий секретар? У-їй!

Д у д к а. Невже ви думаєте, що народний президент може цікавитися якоюсь рудою попівною?

Л ю с я. Ах, серед цієї бузанівської нудьги на стіну полізеш, не те що...

Д у д к а. Я розумію вас, мадмазель Люсю! Отже - до щасливого побачення! Сьогодні о восьмій годині вечора приходьте до мене...

Л ю с я. Як?

Д у д к а. З докладом! Як... директор народних шкіл Бузанівської республіки!

Л ю с я. У-їй! Я не можу...

Д у д к а. Дурниці! Приходьте! Неодмінно приходьте! А там побачимо, чи ви можете, чи не можете. В революційний момент... Ну, та ви чули це... До побачення!

Л ю с я *(розгублено)*. Ну, хай... *(виходить)*.

Д у д к а *(кричить у двері)*. Давай далі!

М е р ч и к *(увіходить)*. Добридень, пане президент!

Д у д к а. В чім справа.

М е р ч и к. Дозвольте рекомендуватися: Соломон Мерчик, тутешній комерсант.

Д у д к а. Я нічого не купую!

М е р ч и к. На те ви народний президент: вам усе достається на дурняк. Не в тім річ.

Д у д к а. А в чім же?

М е р ч и к. У вас усього-на-всього чотири міністри! Що ж це за народна республіка?

Д у д к а. А ви, мабуть, хочете бути п'ятим?

М е р ч и к. Одразу бачу: ви хоч і президент, а розумний чоловік! Угадали!

Д у д к а. Цікаво, який же вам портфель дати?

М е р ч и к. Портфель у мене єсть. Особистий секретар теж єсть, навіть четверо дітей при ньому. Ви дайте мені посаду міністра фінансових справ.

Д у д к а. А ви мені за це що?

М е р ч и к. Одразу бачу діловий підхід. А я вам за це десять відсотків з усіх оборотів.

Д у д к а. Десять? Народному президентові?

М е р ч и к. Ручуся, що ні один з ваших міністрів не дасть вам стільки, І як я даю! Не будь я Соломон Мерчик!

Д у д к а. П'ятдесят відсотків - гроші за місяць наперед!

М е р ч и к. Вибачте, це ж несерйозно! Як же наперед, коли їх нема позаду? А, крім того, де я шукатиму вас через місяць?

Д у д к а (з *погрозою*). А, он як! Так, на вашу думку, через місяць тут будуть більшовики чи яка-небудь контрреволюція! (*насувається*). Так? Так?

М е р ч и к. Ой-ой-ой!.. Ну, до чого тут контрреволюція! Ми ж ділові люди! Коли мало десять відсотків - візьміть більше, тільки не можна ж наперед!

Д у д к а. Ну, харашо! Двадцять п'ять відсотків і виплачувать щотижня!

М е р ч и к. Це інша річ.

Д у д к а. Сьогодні ж беріться за роботу! Контроль над вами...

М е р ч и к. Вибачте, що значить контроль? Хіба над міністрами бувають контролі?

Д у д к а. По нашому закону інакше не можна!

М е р ч и к. Ну, цей закон ми ще обговоримо в раді міністрів! До побачення, колего!

Д у д к а. До побачення!

Мерчик виходить.

(на *дверях*). Там ще багато на прийом?

А р х и п *(на порозі)*. Ще одна молодиця та душ десять мужиків. З жалобами... Голота бузанівська... Д у д к а. Завтра! Завтра! На сьогодні досить, *(одходить од дверей і розлягається на дивані)*. Фу! Всього не переробиш...

Аж ось, як вихор, вривається солдатка Явдоха.
Архип женеться за нею. Дудка хапається за револьвер.

Я в д о х а (*оббивається од Архипа)*. Геть к лихій матері! Очепися, сатано!

Д у д к а.Що це таке? (до *Архипа)*. Виведи її!

Я в д о х а. Кого? Мене? Та нехай тільки торкнеться! Я йому й руки поперебиваю!

Д у д к а *(до Архипа)*. Йди геть!

А р хи п.Чорт, а не баба! *(виходить)*.

Я в д о х а. Так ось який тут порядок! Як панкам - то можна, а як нам - то зась! Що ж це за республіка? Га?

Д у д к а *(ласкава)*. Як тебе зовуть, молодичко?

Я в д о х а. Явдоха.

Д у д к а. А чоловік у тебе єсть?

Я в д о х а. Був, та безвісти пропав! Десь на німецькому фронті...

Д у д к а. От щасливий! Значить, ти солдаточка?

Я в д о х а. Та ти мені очей не замазуй!

Д у д к а. А чого ж ти хочеш од мене?

Я в д о х а. Як чого? Я - делегатка! Я - од усіх бабів бузанівських! Через ваших солдатів життя нема...

Д у д к а. Стривай! Стривай, серденько! За інших потім, а зараз кажи, чого ти сама добиваєшся?

Я в д о х а. Нехай заплатять мені за все, що в мене солдати

позабирали! За самогон, за курку зозулясту, за десяток яєць...

Дудка. Добре! Добре! Сьогодні ж одержиш.

Явдоха *(аж засяяла з радощів)*. Справді? От спасибі! Тепер і я бачу, що ви за народ!

Дудка. А як прийдеш до мене повечеряти, то ще й на додачу дещо перепаде. *(бере її за підборіддя)*. Прийдеш? А?

Явдоха. *(лукаво)*. Побачу. Тільки глядіть, а з губи халяви не робіть!

Дудка *(тулиться до Явдохи)*. Ну, щоб я та обдурив таку молодичку...

Раптом з'являється Хапчук, увесь мокрий і поколошканий

.

Дудка. Сенько! Що з тобою? Хапчук *(вирячивши баньки)*. Хрест на мені! Це ж та сама молодиця.

Явдоха (заходяться *реготом)*. Ой, рятуйте мене! Яке ж зоно шолудиве!

Дудка. Нічого не розумію!

Явдоха. Ой боже мій! (з *реготом виходить)*.

Дудка. Що сталося?

Хапчук. Ти арештував би її, цю прокляту бабу! Це ж вона облила мене водою!

Дудка. Як же так? Ха-ха-ха!

Хапчук. А дві других відьми граблями одлатали! Хрест на мені!

Дудка. Ха-ха-ха!.. Міністер революційних справ! Ха-ха-ха!..

Хапчук. Та річ не в тім! Ти, Андрюшко, не заливайся, а в дорогу збирайся!

Дудка. Навіщо?

Хапчук. Щоб ненароком не пустила нам по кулі в голову!

Дудка. Та що ти верзеш, Сенько!

Хапчук. А те, що в Таранівці - більшовики!

Дудка. Не може бути! Це ж всього-на-всього двадцять пять верстов од нас!

Хапчук. Так, так! Ми, кажуть, того президента бузанівського на перших воротах ловісимо!

Дудка. А! Он як! Гаразд! Зараз же скликать раду міністрів! Я їм покажу, хто такий президент бузанівський! *(хутко виходить).*

Хапчук. Ну ти, голубе, як собі хочеш, а я подаю в одставку. *(знімає сорочку й викручує воду).* Це ж вода, а як кров? Ні досить з мене й цього! Хрест на мені!

Запитання та завдання

1. Що таке комедія, трагікомедія?
2. Що лежить в основі драматичного твору?
3. Поясніть будову твору «Республіка на колесах».
4. Де і коли відбуваються події твору?
5. Хто є дійовими особами твору?
6. Про що розповідається у творі?
7. Визначте проблематику твору.
8. Які ознаки трагікомедії є у творі?
9. Що допомагає розкрити зміст твору?
10. Прочитайте в особах твір. Які засоби ви використаєте передаючи внутрішній стан героїв?
11. Зачипіть ланцюжок сюжетних подій. Чи можна його розірвати? Що при цьому зміниться?
12. Інсценізуйте твір «Республіка на колесах».

Борис Антоненко-Давидович

... письменник повинен не лише пам`ятати про людське в людині, а й знайти людину там, де вона не помітна пересічному читачеві. Для цього не треба уподібнюватись Діогенові, шукаючи істину з ліхтарем удень, досить бути письменникові самому людяним, спостережливим і правдивим. Бо література - то правда, без правди нема справжньої літератури.

Б.Д.Антоненко-Давидович

СИБІРСЬКІ НОВЕЛИ

ЧИСТКА

Ще йдучи вчора з роботи, Микола Степанович зайшов до аптеки й, незважаючи на свою ощадність навіть у копійчаних витратах, купив пляшечку валер'янки й мало не всю її випив, готуючись до свого судного дня. Охайно склав копії документів і чітко написані його каліграфічним письмом тези своєї промови, глибоко зітхнув і, заспокоєний, аж самому стало дивно з такого стану, пішов до видавництва "чиститись".

На ці останні збори прийшли всі, навіть вичищені вже працівники філії. Микола Степанович, коли його викликано й він неквапливо зійшов на кафедру, помітив і декого з сторонніх. Хто той чорнявий, схожий на Байрона, що сидить у задньому ряду поруч Підмогильного? Здається, поет Плужник? Він не друкувався в "Книгоспілці", але Підмогильний, зустрівшись якось з Миколою Степановичем на вулиці, познайомив його з своїм приятелем. Ще якісь незнайомі обличчя... Прийшли, значить, подивитись, як він буде змагатись і що з того вийде.

Микола Степанович розклав перед собою на кафедрі свої шпаргали, протер носовичком окуляри й повернувся до комісії.

— Розкажіть нам свою автобіографію,— сказав голова й попередив: — Тільки нічого не приховуйте, бо однаково ми знаємо про вас усе,— і для чогось постукав по столу олівцем, хоч у залі запанувала напружена тиша. Останні слова голови збили з пантелику Миколу Степановича: якщо знаєте все, тоді навіщо питаєте? — подумав він і почав свою промову зовсім не так, як запланував у тезах.

— Родився й хрестився я в селі Рясному Харківської губернії...

Але голова перебив:

— Де ви хрестились — нас не цікавить, кажіть про головне.

— А що ж вас цікавить? — розгублено спитав Микола Степанович, зідчуваючи, що йому не дадуть розповісти про той нелегкий трудовий шлях, яким бичувався він, намагаючись усе життя бути чесним і правдивим, бо саме цього й не хоче слухати голова чистильної комісії.

— Розкажіть, як ви працювали тут з Качеровським і Титаренком (ви ж самі сказали на перших зборах, що добре знаєте їх), як фінансували контрреволюційні видання, що їх протягали Качеровський і Титаренко...

— Я — фінансував? Та це ж...— Микола Степанович кинувся до своїх паперів, щоб оголосити наказ й приписи Харківського правління, але голова, пожувавши губами, в'їдливо спитав:

— А хто ж фінансував, як не ви? Хто фінансове здійснював усе, що хотіли контрреволюціонери Качеровський і Титаренко?.. Так,— повернувся до членів комісії голова: — Тут, як кажуть, зібралась компанія невелика, але дуже нечесна.

Цього не міг стерпіти Микола Степанович і, відсунувши геть свої папери, твердо сказав:

— Титаренко і Качеровський чесні радянські працівники.

—Он як? — аж посунувся наперед голова, витягаючи шию з бік Миколи Степановича

— Чесні, а займались контрреволюцією?

—Титаренко й Качеровський — не контрреволюціонери! — мало не крикнув Микола Степанович до принишклої зали, де всі, затримавши дух, стежили за цим незвичайним двобоєм.

— Знамените! — вигукнув голова, а Микола Степанович, не тямлячи себе, блідий, розмахував руками й кричав далі:

— Так, так, Титаренко й Качеровський не контрреволюціонери! Клянусь пам'яттю своїх батьків, вони ні в чому не винні!

— Але ж вони заарештовані, а ДПУ ніколи не помиляється,— знову вигукнув голова, але Микола Степанович, не повертаючись до нього, вже спокійно промовив до зали:

— Усі люди можуть помилятись, і саме тут сталась страшна помилка — вони не винні.

— Та хто ж ви такий, що ставите під сумнів роботу наших славних чекістів і вихваляєте спійманих на гарячому ворогів робітників і селян? — грізно підвівся з місця голова комісії. .

—Я? — здивовано повернувся до нього Микола Степанович, наче ніколи не сподівався, що його можуть спитати про таке.— Я? — знизав він плечима, і раптом дивна посмішка викривила його уста.— Я — контрреволюціонер,— незворушно сказав він на подив чистильній комісії й усім, що були в залі. А далі зовсім пустився берега й, підвищуючи голос, поніс таке, що не лізло ні в які ворота: — Я був у Петлюри, був у Денікіна, Колчака, Юденича... Хто ще залишився? — засмикав він пальцями на простягнутій до зали долоні, і хтось машинально чи жартома стиха промовив у залі: "Махно..." Микола Степанович почув підказку й, істерично регочучи, закивав головою: — Так, так, Махно! І в Махна я побував!..

— Це якась маячня! — не втерпів хтось у залі.

Нарешті звільнився від мани, що напустило на нього фантастичне зізнання Миколи Степановича, й голова комі-сії суворо спитав:

— Ви що— прийшли сюди дурня клеїти?! Вас питають серйозно!

—А я й відповідаю серйозно,— урвав свій регіт, від якого декому в залі стало моторошно, Микола Степанович і урочисто промовив: — Можете вважати мене за кого вам завгодно, але Титаренко й Качеровський ні в яких бандах не були, вони ні в чому не винні!

У залі пройшов шерех. Хтось напівголосно сказав: "Він збожеволів".

Голова комісії, що не тільки пильно слухав Миколу Степановича, а воднораз і стежив, як реагують збори на його слова, постукав олівцем по столу й голосно проказав:

— Можливо, бухгалтер Семенець і божевільний, але він класово божезільний! —І, пожувавши губами, додав: — Я гадаю, таким не місце в радянській установі!

В залі почулись оплески. Хоч плескали голові й в інших установах на чистках, але цього разу він підозріло подивився в залу, непевний, чи оплески належать його кінцевим словам

чи зухвалій поведінці бухгалтера. Щоб остаточно розвіяти сумнів, він спитав:

— Дозвольте ваші оплески вважати за одностайне схвалення?

У залі заплескали ще дужче, і задоволений голова повернувся до Миколи Степановича, але той узяв жужмом свої папери, спокійно зійшов з кафедри й, не оглядаючись ні на кого, твердою ходою подався до виходу.

"От і скінчилось усе",— промовив подумки сам до себе Микола Степанович і вперше за цей тривожний, клопітливий тиждень відчув полегкість. Більше не треба буде думати над своєю промовою на чистці, не будуть нашіптувати йому в душі два антагоністи-голоси, з яких один радить підкоритись, сказати, що за цей тиждень Микола Степанович, мовляв, усвідомив свою помилку, дійшовши висновку, що Гитаренко й Качеровський справді робили недобре діло, відхилялись від настанов партії й уряду, тоді як другий голос обурюється: це неправда, це підло, ганебно! Перший голос вкрадливо питає: а що ж будеш ти робити, як тебе виженуть з роботи, в якому стані опиняться твоя дружина й її батьки? А другий голос запитує й собі: так що ж — ціною підлості купувати собі право на роботу в "Книгоспілці"? Ох, яка то була мука слухати ті протилежні голоси, не знаючи, на яку ступити!.. Нарешті Микола Степанович обрав середню лінію поведінки: якомога делікатніше сказати на чистці, що, певно, голова комісії не поінформований гаразд про роботу київської філії й через те в нього склалось хибне уявлення про неї, котре Микола Степанович спростує зараз об'єктивними документами.

Йому не дали прочитати жодного з тих документів...

Та тепер усе це позаду, і від усвідомлення цього йому ставало легко, як тій породіллі на пологах, що почула перший крик народженої дитини й зрозуміла — тепер кінець усім її нестерпним мукам. Про те, що буде далі з нею й дитиною, породілля не думає— головне, більше немає болю, пологи скінчились нарешті...

Не думав зараз і Микола Степанович, що буде з ним далі Головне, що він до кінця лишився чесним, не зганьбив себе,

бодай перед самим собою, нужденною брехнею. Але йти додому, де треба буде щось сказати дружині, якось приготувати її до нового удару, йому не хотілось, і він, вийшовши з видавництва, повернув у зовсім протилежний бік.

Була тиха, місячна вереснева ніч. Літо ще не розпрощалось із землею і востаннє перед осінньою негодою дарувало їй тепло, ясні дні й це лагідне місячне сяйво. У такі ночі Микола Степанович пригадував вірш Олеся:

О, не дивуйсь, що ніч така блакитна,
ІЩо прийдеш ти, то знала ніч оця,—
І через те вона така привітна,
Ясна і ніжна без кінця...

Олесь писав ці рядки про весну, але, може, саме тому, що колись, ще молодим тоді, Микола Степанович не раз декламував їх у такі ж вересневі ночі своїй нареченій Марусеньці й у душі його буяла весна,— завжди цей вірш нагадував йому той неповторний вересень.

Загине все без вороття;
ІЩо візьме час, що люди...—

пригадалось із другого Олесевого вірша, і Микола Степанович подумав: і куди воно все ділось — молодість, надії, кохання? Нічого не лишилось! Навіть тої Марусеньки, трохи наївної, замріяної дівчини, що повірила в його кохання й щастя, давно вже нема: сьогодні худюща, аж випинаються кістки, нервова жінка, котра думає тільки про свою температуру й мовчки хапається за життя, що поволі витікає з її туберкульозних грудей, то зовсім не та повновида, весела Марусенька, навіть не тінь її... Не дала вона Миколі Степановичу ні дітей жаданих, ні бажаного затишку... Уже кілька років устає він рано й, перше ніж іти на роботу, біжить на базар, а вертаючись з роботи, заходить до крамниць купити продукти: коли дружина особливо температурила, він навіть куховарив, хоч знав наперед, що не догодить їй. Та як догодити хворій людині, якій завжди бракує апетиту! Не було ні ради, ані помочі від старих тестя й тещі, що доживали віку й ледве пересувались по кімнаті. Але треба було все терпіти, надто несправедливе ремствування дружини, продиктоване мимовільною заздрістю безнадійно

хворої людини до здорового ще чоловіка. І він мовчки терпів, але вже не любив дружини. Коли воно розтануло, те палке колись кохання,— Микола Степанович і не помітив за роботою та побутовим клопотом. Кохання не стало, а замість нього з'явився жаль. Ох, як той жаль до завжди сумної, кволої жінки ятрив йому душу! Ось і зараз йому стискається серце на саму думку, що буде з нею, коли він лишиться без роботи. І цей неспокій, приспаний спочатку чарами місячної ночі, заворушився десь у підсвідомості, й Микола Степанович нарешті помітив, що занадто довго блукає притихлими вночі вулицями, а це може бентежити дружи-ну. Він круто повернув назад і, поспішаючи додому, все ж пошкодував, що зараз він не в дитинстві, не втому селі Рясному, де ночами місяць править за єдине освітлення, тоді як електрика великого міста тьмила яскравість місячного сяйва...

Удома він здивовано побачив у передпокої Підмогильного з отим чорнявим, майже незнайомим йому поетом Плужником. Вони мали вже йти, не діждавшись його повороту, й були, видимо, стурбовані, але Микола Степанович зрадів їм і повів їх назад — до своєї кімнати, уникаючи зустрітись із насторожено-запитливими очима дружини. Ще б пак не зрадіти таким несподіваним гостям, коли тепер, після того, що сталось на чистці, ніхто з його співробітників не прийде до нього. Боятимуться, як боялись відвідати родини Качеровського й Титаренка. Ніде правди діти, й сам Микола Степанович за ці тижні не знайшов часу піти до Титаренкової квартири — бодай спитати, чи хтось носить йому передачі. Звісно: робота, хвора дружина, домашні турботи, та чи справді ж тільки це стояло на заваді?..

Микола Степанович щиро зрадів з приходу цих молодиків: є, виходить, серед молоді такі, що не побоялись прийти до нього, штрафного тепер, затаврованого!

Він завів їх у свою маленьку кімнатку й щільно причинив за собою двері.

— Ми прийшли,— сказав, сідаючи на стільця, Підмогильний,— щоб висловити вам своє захоплення з вашої громадянської мужності, з вашого останнього слова, і

сумно подивився крізь окуляри своїми дитячими очима.

— Яка там мужність! Просто сказав, що мусив сказати,— зніяковів Микола Степанович, у той же час думаючи, що такі освідчення мали б більшу вагу, якби їх сказано було прилюдно, там, на зборах. Підмогильний, наче вгадавши цю невисловлену думку, сказав:

— Мені самому хотілось виступити після вашого слова, але я нова людина у видавництві й знаю тільки художні видання нашої філії, а про брошуру Чаянова чи про Комендантову "Розводьте кролів" я не мав ніякого уявлення...

— І те правда,— погодився Микола Степанович, а Підмогильний додав:

— Тільки оце тепер, коли ми йшли із зборів, Кондратюк поінформував мене. Це справді обурливо!

— Кондратюк міг би це сказати й на зборах: він, як секретар, добре знає, чого київська філія заходилась була видавати брошуру Чаянова,— сумно зауважив Микола Степанович і зітхнув: — А він мовчав...

— Мовчав, як і всі мовчали, бо бояться за себе, за свою посаду,— ворухнув плечима Підмогильний, а Плужник сперся підборіддям на кулак і жовчно промовив:

— Цей підлий страх! І коли вони заразились ним? А ці догідливі, раболіпні оплески при останніх словах голови! Фе!..

— Не інакше як і Василь Сильвестрович Мірошниченко плескав, дарма що його самого вже вичищено? — висловив здогад Микола Степанович, і Підмогильний посміхнувся, скрививши губи:

— Напевно, плескав: сподівається, що за ці оплески, може, його відновлять на роботі...

— Як я ненавиджу цих гнилих добродіїв з козацькими вусами й заячою душею! — нервово метнувся на стільці Плужник, і Микола Степанович перевів на нього погляд просвітлілих очей.

— Але перейдемо до практичного,— зітхнув Підмогильний,— що ви думаєте робити далі?

— Поки що нічого не придумав,— знизав плечима Микола Степанович.

— Вас, безперечно, не відновлять на роботі — куди б ви не писали, де б не скаржились...

—Я й не збираюсь нікуди писати,— здивувався Микола Степанович від такого припущення.

— Перший час вам буде скрутно, а тому ми з Євгеном дещо принесли вам...— Підмогильний дістав з бічної кишені пачку паперових грошей і додав: — Незабаром я одержу гонорар за "Місто", Євген — за "Ранню осінь" — тоді підкинемо ще.

— Що ви! Що ви! — підхопився з місця Микола Степанович, одсуваючи від себе гроші.— Ні в якому разі! Не треба!..

— Ні, треба! — категорично сказав Підмогильний, знову сунучи до Миколи Степановича гроші.— Треба реально дивитись на речі: може бути не тільки звільнення з роботи, а й усякі інші оргвисновки.

— Які оргвисновки? — не зрозумів спочатку Микола Степанович, а потім догадався: — Те, що з Титаренком і Качеровським?

— Може бути й це... Тепер такий час настає,— тихо промовив Підмогильний і раптом спитав: — Ви теорію циклічності Шпенглера знаєте?

— Ні,— відповів Микола Степанович, мимоволі дивуючись, коли цей майже ще юнак устиг стільки прочитати.

— Так от: ми вступаємо тепер у чорний цикл. Усе може статись...— сумно закінчив Підмогильний.

У кімнаті на якусь мить стало тихо. І раптом Микола Степанович дивно посміхнувся: — А що, власне, я втрачаю, коли мене посадять?

— Волю,— коротко відповів Підмогильний, уважно дивлячись на обличчя Миколи Степановича.

— Волю...— іронічно повторив Микола Степанович і важко зітхнув.— А що то була за воля? Ми ледве-ледве зводили кінці з кінцями. А дружині треба молоко, жири... Я не пам'ятаю, коли я був у театрі, ми навіть до кіно не ходимо зощадності. Я не маю змоги купувати книжки, передплачувати журнали. Передплачую тільки газету "Вісті" та й то для того, щоб не прискіпувались, що я ігнорую радянську пресу...

Колись я шкодував, що немає дітей, а тепер думаю, як добре, що їх нема. Ну що б я робив з ними, чим би їх годував, коли життя дорожчає, а зарплата та сама?.. Я працюю як віл, а не можу дозволити собі з'їсти те, чого мені хочеться, й без кінця обдурюю свій шлунок чаєм, цебто підсолодженою водою... А дружина? Її треба б одвезти в Крим, у туберкульозний санаторій, а я не можу це зробити й почуваю себе винним перед нею, що в мене така зарплата... Так що ж я втрачаю, коли мене посадять і зашлють кудись у Соловки? Навпаки, там я принаймні звільнюсь відповідальності за свою родину, бо вже я не розпоряджаюсь сам собою...

Лице Плужника, теж хворого на туберкульоз легенів, потьмарилося, він ще більше підпер кулаком щоку й широко розплющеними чорними очима дивився на старого бухгалтера. Підмогильний журно опустив долу очі й мовчав. Микола Степанович раптом стрепенувся. Глянув на причинені двері, присунувся до Підмогильного й, лукаво усміхаючись, таємниче зашепотів:

— Я думав ці дні, що мене можуть заарештувати, і ось, скажу вам по секрету: потай від дружини я купив собі вчора півкіла сала. Добрячого сала, такого, як колись у селян було! Я сховав його тут, у шухляді, а ключ ношу з собою. Коли мене заберуть, я візьму його з собою і щодня їстиму в тюрмі по шматочку. Щодня! Не то що тепер, бо тоді я вже ні за що не відповідатиму... Тільки жаль мені моєї Марусеньки...

Він закрив рукою лице й важко зітхнув. З глибоким болем у нього вирвалось разом із віддихом: — Ох, як мені її жаль!..

Підмогильний і Плужник мовчки потиснули йому руку й пішли.

На вулиці Підмогильний задумливо сказав: — Мені здається, Євгене, що за останні дні старий справді трохи одбіг нормального глузду.

— Дуже характерна сцена: ця загадкова усмішка, цей дивний шепіт і, головне, сало під замком... Страшне! — І Плужник здригнувся від внутрішнього холоду.

Не розмовляючи більше, але думаючи про одне, вони йшли осяяними пізнім місяцем тихими вулицями заснулого Києва.

ІВАН ЄВГРАФОВИЧ
БІЛЬШЕ НЕ НАЛЕЖИТЬ СОБІ

Іван Євграфович ще раз узяв зі столу тремтячими руками оповістку й, затамувавши дух, прочитав: "...з"явитись о 10 годині 20 листопада 1937 року до слідчого Парфутіна, кімната 13..."

Сьогодні було 18 листопада, субота, отже, 20 число випадає на понеділок, що в народі вважають за важкий день, та й число кімнати—13—не віщувало нічого доброго...

Дванадцятирічний син Павло передав цю оповістку пізно ввечері, коли Іван Євграфович тільки-но повернувся з педради, що, як і завжди, затягнулась після лекцій допізна, і недбало сказав:

Тут, тату, приходив якийсь військовий і просив передати тобі цього папірця.

Якби ж то просто військовий, атож— фельд'єгер, оперативник чи як там ще вони називаються в НКВС! Звісно, хлопчина ще не тямить, які це загадкові й страшні слова "з"явитись о 10 годині", але Іванові Євграфовичу доведеться мучитись дві ночі й один день, поки він дізнає-ться, чому, для чого й по що викликає його якийсь слідчий Парфутін. Мабуть, він єврей...

Досі він був зовсім непомітний учитель математики звичайної трудшколи в Києві. Що має спільного математика з політикою? Анічогісінько! Біном Ньютона або, скажімо, логарифми потрібні всім—червоним, білим, монархістам і комуністам; без таблиці множення не обходилась жодна державна система, відколи стоїть світ. У всіх інших науках можна зробити політичну помилку, навіть у природознавстві можуть недостатньо висвітлити теорію еволюції, діалектику природи та іншу мудрацію, про яку писав ще Енгельс; а що вже казати про історію або літературу, де стільки небезпек збочити від генеральної лінії партії і впасти в буржуазну єресь: приміром, не викрив буржуазного характеру Великої французької революції, забув про стихію цього штрафного тепер лірика...

Інша річ — математика: за всіх змін влад і за зміни

політики тої самої влади — двічі два буде чотири, а не п'ять або три. І все ж Івана Євграфовича викликають чогось до НКВС... А втім,— подумав Іван Євграфович,— добре, що викликають, а не приїхали вночі й за-брали, як два тижні тому викладача історії в їхній школі Василя Петровича Семенюка, трохи молодшого за Івана Євграфовича, в якого лишились напризволяще дружина й двоє дітей. Це Семенюкова й приходила нещодавно до Івана Євграфовича сповістити сумну новину. Може, в зв'язку з цим і викликають його до НКВС? Дуже можливо... Іван Євграфович пошкодував зараз задніх числом, що допустився такої необачності: висловив з розчулення своє глибоке співчуття засмученій Семенюкозії і навіть дав їй на перший час десять карбованців. І як він тоді забув, що всякі, хай навіть звичайні людяні стосунки з родинами "ворогу народу", а тим більше матеріальна допомога їм — розцінюються тепер як політичний злочин!.. Але навряд чи Семенюкова розповідала комусь про це,— заспокоїв себе Іван Євграфович,— і ніхто про його вчинок не знає. Хіба що син, котрий у суміжній кімнаті готував тоді домашні завдання, міг прислухатись до їхньої розмови й розповісти потім у школі. Та ні, син не такий же дурний, щоб патякати про такі речі в школі чи поза школою. Тут, мабуть, ідеться про молодого вчителя літератури Порфира Григоровича Почомаренка. Ну, що ж — якщо запитають про нього, то Іван Євграфович скаже: "Знаєте: молоде — зелене, наплутало щось через недоумство, бо мало було підковане в пединституті, який нещодавно скінчило"... Така відповідь повинна задоволь-нити слідчого і не ляже тягарем на сумління Івана Євграфовича щодо свого молодого колеги.

Усе виявилось зовсім не таким, як уявлялось Іванові Євграфовичу. У бюро перепусток чоловік у військовому, здається, байдужий до всього на світі, мовчки взяв оповістку, яку обережно простягнув йому у віконечко Іван Євграфозич, виписав перепустку й неохоче, на прохання Івана Євграфовича, пояснив, як пройти до кабінету № 13.

З похололим серцем Іван Євграфович увійшов за якусь хвилину через високі двері великого сірого будинку, темно

показав закам'янілому, як монумент, вахтерові перепустку і боязко, мов по кризі ступаючи, пішов довгим коридором.

Тут була мертвотна тиша, і зовсім не чути було анізвідки ні зойків, ні стогонів допитуваних, як сподівався Іван Євграфович, лиш здалека, наближаючись десь назустріч, хтось тріскотливо ляскав для чогось пальцями. З-за повороту коридора з'явились дві постаті, але, побачивши Івана Євграфовича, задня, озброєна наганом, постать суворо наказала передній обернутись і щільно притулитись до стінки. Це когось, може, Порфира Григоровича або Василя Петровича, ведуть на допит чи з допиту, і то для того, щоб вони не побачили мене, а я їх, конвоїр здалека ляскав пальцями,— тужно подумав Іван Євграфович і, щоб не накликати на себе нарікань, круто повернув голову в протилежний бік.

Перед кабінетом № 13 Іван Євграфович спинився, перевів дух і легенько постукав. Ніхто з кабінету не відповів. Тоді Іван Євграфович постукав дужче, і зсередини почулось: "Увійдіть!"

І слідчий Парфутін, як побачив Іван Євграфович,— зовсім не єврей, а немолода вже людина з синцями під очима і пасмом сивого волосся на голові.

— Капустян? Іван Євграфович? — спитав він і поклав на стіл подалі перепустку.

"Починається..." — майже з розпачем, як перед стрибком у прірву, подумав Іван Євграфович, але слідчий приязно подивився на перелякане обличчя Івана Євграфовича і запропонував сісти.

— Ми знаємо вас, Іване Євграфовичу, як чесну, порядну радянську людину, от саме тому я і викликав вас у одній делікатній справі,— сказав спокійно, просто, як по-діловому, слідчий, але Іван Євграфович насторожився. "Це, як кажуть, фіглі-міглі, підступний маневр, щоб не-сподівано приголомшити обвинуваченням,— подумки ска-зав собі Іван Євграфович,— будь обережний і не піддавайся улесливим словам, бо ось зараз випалить: "І як же ви, радянська людина, могли докотитись..."

Але слідчий сказав інше:

— Ви, безперечно, знаєте, що в нас тепер відбуваються

численні арешти...

Іван Євграфович ще більше насторожився і мовчав, а слідчий казав далі:

— Серед такої маси арештованих, дуже можливо, є чимало невинних людей, але ми не можемо їх випускати, бо це була б дискредитація органів, бо тоді б на всіх перехрестях обиватель шепотів: "Беруть ні за що, хапають невинних людей!" А чому, справді, ми інколи арештовуємо невинних людей,— ви подумали про це?

Іван Євграфович зовсім розгубився й не знав, що відповісти.

— А тому,— вів далі слідчий,— що ми змушені користуватися недоброякісною інформацією. Хто нас інформує? Це люди з великими гріхами проти Радянської влади в минулому — всякі білогвардійці, петлюрівці тощо, котрі тремтять за власну шкуру і готові на всяку підлоту, аби зберегти себе; по-друге, це платні агенти, які зацікавлені в тому, щоб побільше заробити... Серед цієї публіки я майже не бачу об'єктивних, порядних людей. А що нам лишається робити, на кого спиратись, коли чесні люди всіляко уникають допомагати нам. От запропонуй вам співробітничати з нами, так ви ж замахаєте руками: не хочу, не буду, одчепіться від мене! Бо ви, як і багато інших, ще живете старими уявленнями, ніби співробітничати з органами — це щось ганебне, неетичне, принизливе, а тим часом...

— Ви пропонуєте мені стати сексотом? — тихо спитав Іван Євграфович, котрий уже оговтався від попереднього страху, щоб відмовитись від такої пропозиції.

— Іване Євграфовичу! Як вам не соромно! "Сексот"! Може, ще скажете: філер, шпигун, сищик? Ай-яй-яй!.. А ще культурна людина, педагог, якому довірили виховувати підростаюче покоління!

Іван Євграфович відчув, що сплохував, і засмикався на стільці, але разом із тим заспокоювався: як видно, його не збираються арештовувати, скидається на те, що його ніби сватають.

— Подумайте серйозно, Іване Євграфовичу, як то було б

добре, коли б такі чесні люди, як ви, не сахались би від нас, а допомагали б нам. От, приміром, до нас наді-йшла негативна інформація про ваших колег у школі...— Слідчий глянув у якогось папірця в шухляді.— Пономаренка й Семенюка. З інформації ми знаємо про них тільки погане, а як ми можемо перевірити, чи це відповідає дійсності, чи це пустопорожній наклеп? От якби з нами співробітничала така людина, як ви, ми могли б, перше ніж арештовувати цих людей, удатись до вас по правдиву, об'єктивну інформацію і на підставі її робити належні висновки. Скільки б тоді ми уникнули б помилок, а ви — врятували б невинних людей!

Іван Євграфович замислився: у пропозиції слідчого, власне, не було нічого ганебного. Що за ганьба в об'єктивній інформації, написаній на будь-яку адресу, хоч би й на адресу НКВС! Якби раніш пристати на таку пропозицію, можна було б урятувати Порфира Григоровича й Василя Петровича від арешту, а їхні родини не зазнали б тоді тої скрути, в якій опинились тепер.

— Чи, може, вам здається,— лагідно посміхнувся слідчий,— що ми жадаємо від вас стояти на розі вулиці з наставленим коміром і насунутою на самі очі кепкою, щоб стежити за якимось підозрілим типом, або в школі провокувати вчителів усякими анекдотиками на контрреволюційні висловлювання? Фе, як це гидко! Соромно навіть припустити щось подібне!..

Обличчя слідчого стало поважне, майже урочисте:

— Ні, ми за чесну роботу. Конкретно це виглядало б так: от, приміром, нас зацікавила якась людина, про яку ми ще не маємо точних, перевірених відомостей. Ми звертаємось до вас і просимо дати нам об'єктивну характеристику цієї людини. Чуєте, Іване Євграфовичу,— об'єктивну! Якщо ви знаєте цю людину з хорошого боку, то так і пишіть, нам не треба інсинуацій. Але якщо ви знаєте про якісь ворожі наміри в цієї людини, ви одверто про це напишете, як це повинен зробити кожний радянський громадянин, навіть не зв'язаний з нами, бо затаювання таких речей, як відомо, карається законом... Так що ж тепер заважає вам прийняти нашу пропозицію? Чесність? — ні. Порядність? — теж ні. Совість? — також ні.

Усяке вагання зовсім розтануло в Івана Євграфовича, і він розсудливо промовив:

— На це я пристаю...

— Так, значить,— згода? — зрадів слідчий.

— Я згоден,— зовсім твердо відповів Іван Євграфович.

— Отак би й одразу! Слідчий підвівся з крісла і через стіл потиснув здивованому Іванові Євграфовичу руку: — Тепер ми — свої люди!

Передчуття не зрадило Івана Євграфовича: на зустріч із ним цього разу прийшов не високий, а сам слідчий Парфутін.

Навіть не привітавшись з Іваном Євграфовичем, Парфутін підійшов і голосом, повним сарказму й обурення, сказав:

— Так що ж це ви, шановний, надумали з нами в бірюльки грати?!

— Як? — тихо спитав приголомшений такою зміною в поводженні з ним Іван Євграфович і зблід.

— Замість всебічної серйозної характеристики тої особи, що нас цікавить, ви пишете пустопорожні трафарети: "працьовитий", "уважний", "чемний"... Кому потрібні ці ваші фітюльки? Чи ви думаєте, що ми такі логовухі й не бачимо ваших зусиль замовчати про головне? Та ви просто приховуєте від нас політичне нутро людини, яку ви добре знаєте. Ні, так діло не піде! З усього видно, що нам доведеться змінити нашу думку про вас... — Я писав те, що знав,— ніяково пробурмотів Іван

Євграфович, відчуваючи, як холоне йому серце й тремтять руки.

— І ви ще смієте запевняти нас, що писали все, що знаєте? — підвищив голос Парфутін.

— Я писав усе,— зовсім тихо промовив Іван Євграфович.

— А чого ж, дозвольте вас спитати, ви ні словом не згадали про переробленого "Руслана й Людмилу", га?

Івана Євграфовича охопив жах: хто ж це виказав? Не інакше як той новий учитель Паляничка, бо не міг же Донат Карпович, якому так заімпонувала переробка "Руслана й

Людмилы", донести на самого себе. Виходить, у школі є зв'язаний з НКВС не тільки він, Іван Євграфович, а й Паляничка, а може, й ще хтось, котрий пише "характеристики" й на нього...

— Прийменко не переробляв "Руслана й Людмилу", тому я і не писав про це,— тільки й спромігся сказати Іван Євграфович на виправдання не стільки Доната Карповича, скільки самого себе.

— А хіба, як реготав Прийменко, слухаючи цю контрреволюційну переробку, не досить характеризує його політичну фізіономію? Ні, ви таки більше схожі на однодумця тих людей, а не на об'єктивного інформатора. Боюсь, що нам доведеться зробити належні оргвисновки...

Від останніх Парфутінових слів Івана Євграфовича кинуло в жар. Широко вживане в офіційній практиці слово "оргвисновки" тягло за собою великі прикрості, починаючи від увільнення з роботи й кінчаючи далекими таборами, а то, гляди, й "розстрілярієм". Тут було вже не до рятування інших, а треба було якось рятуватись само-му від раптом навислої небезпеки, і Іван Євграфович, знітившись, як учень, що прошпетився в тяжких пустощах, винуватим голосом промовив:

— Прошу вибачити мені мою невправність... Брак досвіду й нерозуміння завдання. Постараюсь виправити свою помилку.

— То-то ж бо! — суворо проказав Парфутін.— Напишіть характеристику на Бухальцева і через тиждень при-несіть сюди. Я сам прийду по неї в цей же час.

Не ручкаючись, а лише кивнувши головою, Парфутін вийшов, залишивши Івана Євграфовича у вельми пригніченому стані.

Писати характеристики стало йому набагато легше Івана Євграфовича не турбувало, що раз у раз йому бракувало конкретних фактів, бо він давав тепер волю всяким здогадам і припущенням, адже його основне завдання — сигналізувати, як кажуть офіційні промовці, а докопатись до фактів органи НКВС зможуть і без його участі.

Дивувало тільки Івана Євграфовича, чому ні до Прийменка, ні тим більше до Палянички не застосовано чіяких оргвисновків? На всякий випадок Іван Євграфович став бокувати від обох.

Він легко, без труднощів написав негативну характеристику на дженджуристого, видати, невисокої моральної чистоти фізкультурника, до якого почував давно вже антипатію; став, не чекаючи вказівок згори, писати характеристики й на інших шкільних колег, тільки обминав викладача української літератури Паляничку: якщо тому минулася переробка "Руслана й Людмилы", то краще такого не чіпати, бо, мабуть, він і сам пише на інших характеристики.

Іванові Євграфовичу Парфутін дозволив здавати "матеріал" господині явочної квартири, не чекаючи спеціального виклику, і він став учащати до одноповерхового особняка, викликаючи, як йому здалося, подив на обличчі господині.

Єдине, що залишалося неперейденим завданням, це — знайти об'єкти для спостережень поза школою. Адже після смерті дружини Іван Євграфович ні до кого не ходив і, власне, ні з ким не знався. Але й тут йому несподівано поталанило.

Повертаючись одної суботи ввечері з школи додому, Іван Євграфович зустрівся біля дверей з своїм квартирним сусідою Прокопом Степановичем Хмельком. Той чемно привітався і, як завжди суботами, поспішав на вечірню до церкви. Людина в літах, Хмелько хворів на вітову хворобу й був німий. І враз Іванові Євграфовичу сяйнула думка: а чом Хмелько не може стати для нього потрібним об'єктом? Що заважає Іванові Євграфовичу сигналізувати й про нього? І того ж вечора Іван Євграфович, не роздумуючи довго, написав:

"Велику підозру викликає в мене мій сусіда Хмелько Прокіп Степанович. Це дуже релігійна людина, котра не пропускає жодної церковної відправи. Здається, він виконує в церкві обов"язки титаря, але як він справляється з ними, будучи німим,— не знаю. Та й чи справді він німий чи симулює такого? Не завадило б перевірити це за допомогою лікарів. Хмелько хворіє на вітову до нього, і, мабуть, через те Корж казав йому "ви", а не тикав, як усім іншим в'язням.

Невтямки були Коржеві й слова начальника 3-ї частини, що це український націоналіст. Корж знав тільки про петлюрівців, гетьманців, усяких бандитських отаманів, що їх давно вже ліквідовано на Україні, а от про українських націоналістів почув уперше. Щоб ближче розпізнати в'язня, Корж одного разу взявся сам повести Петренка-Чернша на допит і дорогою спитав:

— А за що ж перший раз судили вас?

— За Україну.— коротко відповів Петренко-Черниш.

— Ну, а все ж за що? — хотів уточнити Корж, але Петренко-Черниш знову відповів коротко:

— Багато казати, та мало слухати.

На цьому й урвалась розмова. Не розводитись же Петренкові-Чернишу, що його, як і багатьох українських письменників у тридцятих роках, засуджено з фантастичним обвинуваченням, ніби він належав до якоїсь УВО, котра шляхом терору й повстання хотіла створити буржуазну українську державу! Навряд чи Корж щось би зрозумів з того, але відповідь Петренка-Чернша "за Україну" заінтригувала Коржа ще більше, і він залишився в 3-й частині, де був за свого чоловіка, чекати кінця допиту.

Сидячи в коридорі біля кабінету, де допитувано Петренка-Чернша, Корж, прислухаючись, чув, як слідчий сказав:

—У нас є відомості, що ви казали в таборі про одного з членів ЦК партії й уряду: "Він підступний, лицемірний і боягуз". Це правда?

—А про кого ж саме я це казав? —спитав спокійно Петренко-Черниш.

— Ви знаєте про кого.

— Ні, не знаю. Може, про Молотова?

— Ні.

— Про Ворошилова?

— Ні.

"Та що він— справді не догадується чи тільки прикидається дурником? Ясно ж, що про Сталіна його питають",—подумав Корж, але Петренко-Черниш лишався й далі недотепою.

— У ЦК й уряді багато людей, я всіх і назвати не можу. Назвіть конкретно, кого маєте на увазі, й тоді я спробую

пригадати, чи казав коли-небудь щось подібне. Закон вимагає точного й ясного обвинувачення.

"Дивись, який метикований! І на законах знається",— подумав Корж, дивуючись у той же час, чому слідчий не каже прямо, про кого питає, а все торочить одне й те ж:

— Ну про одного з членів ЦК партії й уряду. Слідчий і обвинувачений ще довго воловодились, коли Петренко-Черниш називав то Маленкова, то Калініна, то Кагановича, ніяк не втрапляючи на потрібне прізвище. Нарешті він сказав:

— Я більше не можу вгадувати, я не ворожбит! Не витримав, кінець кінцем, і слідчий. Пошепки він промовив, перевівши дух: — Це ніби ви сказали про...

Корж не розчув далі, але йому неважко було збагнути, кого названо.

— Та що ви! — З голосу було чути, як посміхнувся допитуваний.— Про нього в таборі може голосно говорити хіба що тільки божевільний.

— Як це—божевільний?—здивувався слідчий, а за ним і Корж, що в'язень сам на себе дає обвинувальний матеріал.

— А дуже просто,— пояснив Петренко-Черниш: — Скажи про нього добре— ви не повірите й почнете тягати людей і допитувати — чи не сказано це іронічно, з насмішкою, глумом; а сказати погано—кому ж охота накладати собі на шию петлю!.. — Значить, у такому розумінні слід ваші слова сприймати? — спитав слідчий і став мовчки писати. За кілька хвилин він прочитав написане:

— "Таких слів про одного з членів ЦК партії і уряду я не казав".

На цьому й скінчився сьогоднішній допит Петренка-Черниша, і Корж повів його назад у сізо.

— Так, кажеш, за Україну сидиш? — спитав дорогою Корж, переходячи на "ти", але цього разу це не означало, що він прирівняв Петренка-Черниша до інших в'язнів: у голосі Коржа прозвучала інтонація, схожа на приязнь.

— За Україну,— ніби навіть з гордістю, як здалося Коржеві, повторив Петренко-Черниш.

— Слухай,— раптом ні сіло ні впало спитав Корж: — А ти знаєш таку пісню—"Та вже років з двісті"?..

— "Як козак в неволі",— додав, ледь усміхнувшись, Петренко-Черниш.

— Вона, вона! — зрадів незнати чого Корж. — А чого це ви про неї питаєте мене?—підозріло повертаючи до Коржа голову, спитав Петренко-Черниш.

— Та пригадалось: колись на нашій вулиці парубки її співали...

На обличчі Коржа справді промайнуло щось схоже на згадку, й у голосі не чулося каверзи.

— Тепер уже не співають, бо за це дають строк по п'ятдесят восьмій,— саркастично зауважив Петренко-Черниш.

— За пісню? — щиро здивувався Корж. — Еге ж, за пісню,— чітко вимовляючи кожне слово, проказав Петренко-Черниш.— А у вироку пишеться, що за український націоналізм.

Від останніх малозрозумілих слів Коржа пересмикнуло всередині, й він похопився, що далеко зайшов у розмові з в'язнем. Щоб змінити тему. Корж спитав:

— А тебе урки не зобижають у камері?

— Ні,— відповів Петренко-Черниш, і вони мовчки підійшли до сізо.

І з того дня Петренко-Черниш прикував до себе думки Коржа. Хоч би що робив—чи писав рапорт, чи газету читав, чи сідав удома їсти, а думка все завертала до того дивного в'язня та його не менш дивного обвинувачення. На Коржа не справило враження те, що закидав Петренкові-Чернишу слідчий під час останнього допиту: в цьому обвинувачували тепер майже всіх, хто попадав у сізо; інша річ оте перше обвинувачення—"за Україну", як його визначив сам Петренко-Черниш. Досі Україна була тільки краєм, де народився Корж. Правда, гарним краєм —з вербами понад шляхом, білими хатками під стріхою, тихими гаями, між якими бігла маленька річечка... Інколи згадувався той край, де гасав колись малим по садках і левадах, але з тим усім давно покінчено. І женився Корж не там, а тут, у Сибіру, і взяв собі за жінку не котру з тих дівчат, що на них почав був заглядатись підлітком, а тутешню, чалдонку, як звуть у Сибіру старожитніх росіянок; і синодинак Петя не перебрав од батька жодного

слова про той далекий край...

Але тепер, коли почув це слово "Україна" з уст незвичайного в'язня, воно стало набирати якогось нового, незбагненного змісту і звучати стало так ніжно, що Корж аж сам промовив його пошепки кілька разів:

— У к р а ї н а...

Навіть давно забуті пісні з цим зачарованим словом стали зринати в пам'яті:

Ой поїхав козак на чужину
Та там і загинув,
Свою рідну У к р а ї н у
Навіки покинув...

.. ..

Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На Зкраїні милій...

Таки розворушив, сам того не відаючи, Петренко-Черниш у Коржевій душі таке, що, може, заснуло давно або й не було його зовсім там. І Корж ловив себе на тому, що Петренко-Черниш навіть подобається йому, чимось вабить Коржа до себе.

Якось, коли Корж прийшов у сізо, його враз потягло підійти до камери № 3, тихенько відсунути металевий кружечок і крізь вічко подивитись на Петренка-Чернша. Он він, під стіною, сидить на клунку. Не сказати б, що сумний, але й не веселий...

"Невже,— подумав Корж,— він не знає, що його жде, як приїде суд? Навіть тим підсудним, котрі вже раз були засуджені за п"ятдесят восьмою статтею, дають тепер розстріл, а він аж двічі доскочив тої проклятої статті — перший раз з волі, а вдруге в попередньому таборі. Тут — тільки розстріл!"

Раптом — де й взялося це страшне запитання, що приском обпекло Коржа: "А що, коли б тобі доручили, як тоді, 1937 року, виконати вирок — чи стріляв би в нього"? На мить тільки запнувся Корж од несподіванки й подумки відповів сам собі:

"А що ж — і стріляв би! От хіба що тільки, може, здригнулась би рука й не влучив би точно в потилицю, як того вимагає інструкція..."

Він рвучко опустив кружечок на вічку й, не заглядаючи до інших камер, пішов до вартівні.

То було тільки один раз. Більше Корж не заглядав у вічко й не заходив до камери № 3. Але тої ночі він дуже погано спав.

Наснилось, ніби він у батьківській хаті там, на Україні. А в хаті, по всій долівці, лежать розкидані кавуни. У батька не було баштану, й малому Коржеві не часто випадало ласувати кавуном — хіба що дасть хто скибку. Де там батькові розводити баштан, коли й під жито землі не ставало й доводилось іти до панської економії підробляти в наймах. Нахилився Корж до тих кавунів, аж бачить: то не кавуни, а людські голови порозкидані, і не солодкий сік тече з надрізу, а солона людська кров...

Прокинувся Корж од такого видива, потер рукою похолоділі груди, а коли знову склепив повіки, привидились йому людські потилиці. Багато потилиць. І всі стрижені, й усі прострілені, лиш потилиця інженера Стрижевського з довгим волоссям, крізь яке проступає кров.

За кілька хвилин прийшов Корж призначити нового старосту. Він обвів поглядом усіх в'язнів і, спинившись на мить на Петренкові-Чернишу, перевів очі на Герасимова. Не хотілося призначати на старосту такого миршавого інтелігента, але іншої ради не було; не ставити ж якогось уркача, щоб камера сторч головою ходила!

— Будеш старостою! — кинув він Герасимову й, глянувши з жалем ще раз на Петренка-Черниша, причинив за собою двері.

Корж охоче призначив би його: якщо Петренко-Черниш у розмові з Коржем умів триматися незалежно, навіть якось незрозуміле підноситись над ним, то над урками й поготів би був його верх. Але щодо Петренка-Черниша то сталося щось незвичайне, чого й Корж не міг збагнути зараз. Ні сіло ні впало Коржа позідомили з 3-ї частини, що справу зека Петренка-

Черниша припинено й, як тільки буде конвой, направити його на шахту № 4 за шість кілометрів од сізо. Такого ще не бувало за Коржевої пам'яті. Розпочате слідство ніколи не припинялось, воно доводилось" до суду, а там до вироку.

"Не інакше як завербували",— подумав Корж, хоч це було малоймовірне: не могли подарувати слідчі Петренкові-Чернишу якогось українського націоналізму, та й Петренко-Черниш, видати, не з тих, що пристав би на таке слизьке діло. А втім, може, спущено з центру якусь нову вказівку? Таке бувало. За вказівками починались і кінчались кампанії переслідування троцькістів, правих опортуністів, терористів, аліментників, валютчиків і хуліганів. Може, тепер дано якусь нову вказівку й про українських націоналістів?..

Конвою поки що не було, й Петренко-Черниш лишався далі сидіти в сізо, коли несподівано його знову викликано до 3-ї частини. Це спантеличило Коржа: чавряд чи викликано для інструктажу, скоріше — минулого разу не по-щастило завербувати, то ламатимуть упертого ще й сьо-годні.

Коли через чотири години Петренка-Черниша привели назад, Корж стояв у дворі сізо, збираючись іти обідати. Він уважно подивився на обличчя приведеного, але не міг нічого на ньому вчитати. Трохи іронічна усмішка свідчила скоріше про радість, що здихався слідства й суду: хто ж буде радіти з того, що його завербовано в сексоти! І в Коржа крізь глибокі зморшки промайнула, наче осіннє сонце крізь насуплені хмари, тінь привітної усмішки, й він піймав себе на дивному почутті: йому було приємно, що Петренка-Черниша, мабуть, таки не вдалось завербувати й він і далі лишається таким же — не зовсім зрозумілим зануреним у самого себе й у чомусь неприступним.

Як тільки Петренко-Черниш переступив поріг сізо, Корж з спокійною совістю пішов обідати.

Ранком наступного дня Коржеві зателефонували в сізо, що конвой прибув і ось-ось забере Петренка-Черниша.

Щоб не затримувати конвой, Корж вивів Петренка-Черниша у двір куди ще не випускали в'язнів на прогулянку, і напівжартома, напівсерйозно сказав на прощання:

— От що тобі посовітую, Петренко: не співай ти отих

українських пісень,бо сам бачиш тепер, до чого вони можуть довести...

— А російських — можна? Ті не доведуть? насмішкувато Спитав на відповідь Петренко-Черниш і Корж з досадою подумав: «А таки націоналіст він: бач, українських пісень йому треба! А чи не однаково, яких співати? Недурне казали колись старі люди: «На чиєму возі їдеш, того й пісню співай».

— І все ж, коли конвоїр, закинувши на плече рушницю, повів Петренка-Черниша, Корж зайшов за браму сізо. Він довго дивився їм у слід, поки дв постаті - насуплений, з рушницею конвоїр і беззбройний, але веселий Петренко- Черниш - не зникли у видолинку з очей. «Ге, Україна!» - зачудовано пробурмотів, хитнувши головою. Корж і спроквола повернувся в сізо до своїх чергових справ.

Запитання та завдання

1. Прочитавши в журналі «Березіль» (№7-8, 1996р.) «Спогади про мого батька Б.Антоненка-Давидовича» Я.Голуб, поповніть свої знання про Б.Д.Антоненка-Давидовича як письменника, громадянина та людину.
2. Розкажіть про історію створення письменником циклу своєрідних сибірських оповідей (за спогадами Я.Голуб).
3. Дайте загальну характеристику циклу «Сибірські новели».
4. У чому особливості новели як жанру? Які ви знаєте їх види?
5. Прокоментуйте слова Петренка-Черниша, який на запитання начальника сізо Коржа «А за що ж перший раз судили вас?» відповів: «За Україну» (навела «Сізо»).
6. Б.Антоненко-Давидович - майстер психологічного малюнка. Стверділь це, використавши текст новели «Зустрілися...».
7. Хто з героїв новел справив на вас найбільше враження і чому?
8. У новелах письменник часто використовує прислів'я, приказки, народні пісні, частівки.
Розкрийте їхню ідейно-художню роль у зображенні внутрішнього світу героїв (на конкретних прикладах).
9. Якими засобами Б.Д.Антоненко-Давидович домігся величезної сили впливу на читача?

11

клас

М.Хвильовий. "Сині етюди"

І.Багряний. "Огненне коло"

Публіцистика. "Чому я не хочу вертатись до СРСР?"

Творчість діаспори

Микола Хвильовий

(Микола Григорович Фітільов)

Невже я зайвий чоловік тому, що люблю безумно Україну?

М.Хвильовий «Редактор Карк»

...був звичайною людиною, в якій жив, бунтував, сумнівався, боровся й утверджувався великий талант. Цей талант тягнувся до зір.

М.Жулинський

СИНІ ЕТЮДИ

КОЛОНІЇ, ВІЛЛИ...

Так от єсть вілли, біля міста в кучерявих лісах засіли, і шосе до них гадючиться. Єсть вілли, єсть і колонії — дитячі. Вілли: специ, їхні жінки, відповідальні, взагалі — кваліфікація, цвіт. Ну...

— Ну, я цю гладку корову й близько не допустила б. Ганьба! Годуємо паразитів.

— Да, непорядки.

А вдруге вже друга на першу:

— Подумайте: їй одно місце на віллі, а вона цілу сім'ю притягла, ще й "друга дома" притягла... Безобразіє...

...Отара білорогих баранців посунула до сонця: то хмари, то небо за голубе поле... Ну...

І третя на другу:

— Сволоч! В городі одержує тринадцять пайок, ще й тут у три горла.

Їдять шоколад, п'ють каву, молоко — поправляються. Так живуть.

Синіє вечір — під'їжджають автомобілі. Тоді гості їдять і всі їдять.

...Слобожанські ліси й тракти і досі були тривожні. Ходять бандити по лісах. На віллах тихо тому. Купражили гультяї колись. літали по шосе мотори, кавалькади, й гомонів ліс від музики, гамір буржуйський, купецький ходив по корчах... Тепер тихо, тепер їдять...

...Колонії пішли далеко в ліси. От колонія, скажімо. Цвітуть діти, ростуть з молодняком дубовим, бронзові шиї, очі блищать, як спілі вишні після дощу. В колонії вихователькі — тьотя Бася, соцвосниця [1] ... да...

Господарською частиною завідує Гіль. Гіль ходить і співає: "Ми смело в бой пайдьом за вдасть совєтов"... Цілий день співає. Соловей. Очі йому теж цвітуть, як спілі вишні після дощу. Звідки він — бородатий, мамулуватий? Хто його знає — революція родила". І він у свою матір конче закоханий — у

революцію. Не знає нічого, крім цієї пісні,— і не треба.

— Та покиньте ви співати,— кричить Анфіса Павлівна. гладка, охайна — німецької породи.

Гіль зникає...

Є ще стара діва — Павлина Анфісівна,— так кажуть, так звуть,— це не так

Ну. і так далі...

Тьотя Бася — фанатичка. Зустрічає незнайому жінку:

— Що ви читали з жіночої справи? Що? Бебеля [2] "Женщина і соціалізм" не читали? Та невже?

Витягає "Женщину і соціалізм". Читає, слухачі тікають.

Вона молиться на Коллонтай[3], Ліліну [4]. А Анфіса Павлівна розказує анекдоти:

— Я вам по секрету. Цілий скандал був... Коллонтай кричить: "Стерво! Тебе в публічний дом". А Ліліна як схопиться: "Ах ти розпусто! Тобі жалко, що я з Зінов"євим живу?" Ха! А вона ж молода, а та стара.

Павлина Анфісівна, як заходить сонце, іде до ставка, до купальні, роздягається, оглядає тіло й зітхає. Співає з натхненням: "Місяченьку блідолиций, за хмари швидше ти б сховавсь".

У ставку купається сонце — на ніч. Десь далеко залізниця. десь потяг далеко.

Б'ють корову в кошарі. Корова замукала й рогами — в землю. Пахне кізяками, парним молоком і свіжою кров'ю.

Прибігла економка (це вілла):

— Када ви, наконєц, убйотє єйо?

— Та зараз.

— ...Та січас,— кричить економка і біжить — її покликано. Сидір чухається:

— От стерво! Жалко їй народного добра.

Микита не чухається:

— Нехай. Все одно вже сховав.

Здивований Сидір:

— Що?

— Мясо!

— Те, що буде?.. Тьху! От практикант!

Микита закурив цигарку.

Пахне зеленню, пахне кізяками.

Сидір умочив у цеберку ножа й перехрестився:

— Яке-небудь стерво, та ще й лізе. А спитати б тебе: де ти було, як ми вдасть завойовували? Ех! Одно слово —ех! Та й тільки.

Потім він ріже, але не мовчить.

— Більшовицька власть, щоб ти знала, не печериця лечена. Це значить воля й свобода. Як ти набиваєш собі пельку, то й іншим не перешкоджай. О!

Микита хитає головою:

— Правильно!

...Вони ріжуть корову.

В колонії сідають обідати. Вихователькн, діти.

Анфіса Павлівна подивилась на Павлину Анфісівну та й подавилась. Павлина Анфісівна сама ж невинність: вона ж не знала, що Анфіса Павлівна дитячу котлету їла.

Анфіса Павлівна заливала водою:

— Хотіла попробувати...

Павлина Анфісівна:

— Так, так...

...Приїздить до дітей якась мама. Вихователькн люб'язно усміхаються.

— Ваша дитина прелесть, прямо удівітельно.

Мама мліє...

...Набігає хмара літня, пахне дощем. Кричать галки, над деревами літаючи,— перед громовицею...

...Тільки в тьоті Басі нема корзини, а в інших є. У корзинах — варення, котлети, білий хліб та інше...

...Навіщо?..

...До тьоті Басі приїхав знайомий. Було місячно, всі були над ставком. Місце гарне, поміщицьке: нагадує поміщиків.

Знайомий сказав:

— Уся Україна повстанська. запорізька. Куди не глянь — усюди бандити. Мабуть, і за цими березами сидять, щоб вискочити, щоб перерізати всю колонію.

Павлина Анфісівна скрикнула:

— Ах!

Це вона кокетує. Всі це знають, не звертають уваги. Знайомий серйозничає:

— Чудний українець — то він флегматик, не знать який, то він злодій з великого шляху... то він революціонер...

Тьотя Бася захвилювалась:

— Що то є українець? Пролетар-революціонер.

Знайомий сперечався, тьотя Бася назвала його "соглашателем", лається ще; іде на терасу.

Анфіса Павлівна глибоко зітхає (їй спати хочеться) і тежіде в кімнату — корова.

Павлина Анфісівна була задоволена, взяла під ручку знайомого й повела в садок однієї вілли.

Відтіля їх вигнано. Знайомий обурився.

— Як ви смієте! Ми ж тільки гуляємо!

— Іді, Іді! не разговарівай!..—

Знайомий пообіцяв поскаржитись голові ВУЦВИКу. А Павлина Анфісівна спитала:

— Ну, скажіть правду: ви ж не комуніст?

Він тричі побожився, що він комуніст, але вона йому не повірила.

...Громовиця не прийшла — пройшла. В лісі було тихо, між дерев ходив місяць і крапав срібне масло в гущавину.

Хтось ламав гілки в лісі — не людина, тріскало в лісі. Вилуплювались солов'ята, і соловей уже не співав, і солов'ї мовчали.

— ...Якби ви знали, яка це Анфіса Павлівна: жадна, не дай Господи. Годує дитину, а сама більш за дитину з'їсть: дитячу порцію.

...На як найдальшій віллі сміялись. Підійшли до тераси, а за терасою тихенька пісня. Це натхненний Гіль.

...Тьотя Бася не обідала: її обід з'їв хтось.

Коли поодцвітали вишні (позривали ягоди), поналивались

яблука. В яблуках мед, пасіка, бджоли, дід сивенький — смачно...
Летіли трутні по шосе.
...У віллі мешкають два тижні, три, місяць, а то й ціле літо. Одні виїздять, інші приїздять.
Хто приїздить, каже:
— По вулицях голод, а тут...
Через тиждень каже:
— Чому це сьогодні нема какао? Який же це дім відпочинку? Та?
...Пахне кізяками й парним молоком.
Ледве світає. Сидір запрягає коні й везе м'ясо до міста.
Насіли: де — хто.
— Захватіть оцього лантуха з яблуками.
— Що за лантух?
— Та оцей.
— Та це ж яблука казенні.
Його просять, він згоджується за двісті п'ятдесят від пуда. Накрив лантух свіжим м'ясом і закалявв у кров.
(Кров і яблука, революція і кров...)
Сидір покликав Микиту, й поїхали.
Як виїхали з села — на місто селяни їдуть. Сидір кричить:
— Гей ти, шкапо селянська, не заступай дороги. Роздавлю!
Кричать із воза:
— Не пан, звернеш і сам. То тільки земському звертали колись... Но-о!..
Почухав Сидір потилицю й згодився:
- Та воно й правда.
Сіпнув за віжку - ліворуч...
...Підводилося сонце - червоне, заспане, невмите...

РЕДАКТОР КАРК

І Бєлий, і Блок, і Єсенін, і Клюєв —
Росія, Росія, Росія моя.
Стоїть сторозтерзаний Київ
І двістірозін'ятий я.

П. ТИЧИНА

Связан я узловыми дорогами,
На которых повесилась Русь,
На которых трактиры с острогами
Хоронили народную грусть.

В. АЛЕКСАНДРОВСКИЙ

І

На стола поклав браунінга й на нього дивився тривожно — редактор Карк. Згадав: холодний ранок —1905 року чи 1906, тоді гімназистом був: це було вчора: учитель, а потім учень, а потім їх ховали в обличчям. Повітове місто, болото, гуси, хмари й цвинтар на горі.

Кожний браунінг має свою історію криваву і темну — у нас, на Україні, сьогодні: 3 березня року нашого п'ятого... а взагалі —1922. Як довго, як курс нашого карбованця, як товарний потяг у момент відступу в невідомість — і вогкий день" і на деревах жовті сльози, а біля дерев танок умирання — листя, а біля вокзалу метушаться сім'ї комуністів, а їх не беруть.

Дехто не встиг сісти, і їх ловили по селах... Мого товариша жінку зловили, а потім згвалтували, і вона стала дурненька.

Кожний браунінг має свою історію: темну, як духовне нутро окремої особи...

Історія браунінга така: ліс, дорога, втікачі, вороги, їхати, і дерева, і всім байдуже, вже дихати не можна, горять груди і згорають-згорають... Постріл... Темна історія. У буржуа відбирали браунінги, і вони плакали, а потім у нас одбирали, і ми не плакали — не іронія! — а може, хто й плакав... Чого одну людину шкода, а до тисячі мертвих байдуже? Почуття колективізму нема —це не з "азбуки комунізму", провірте!

Проте це не щоденник — це справжня сучасна новела.

Редактор Карк підвівся, ще раз тривожно подивився на браунінга і вийшов.

II

Із тихої вулиці пішов на клекіт. Жевріло блакиттю.

На північ ішли води—дощ. На заході сонце в зелених усмішках: за міськими левадами вже зеленіло -- теж ішло, і мріялось сонцем, за сонцем на Американський материк, тому — там океан, там велично й синьо.

Так: телеграфні дроти узгір'ям і проходили на брудні квартали міста, там вони вище над будинки.

Так: після теплої зливи дротом котились краплі, зупинялись, звисали, а котрі налітали -- вливались і падали на брук. Жевріло блакиттю.

Чудово: смердюче, промислове місто велике, але не величне,-- забуло слобожанське народження, забуло слобожанські полки, не утворило американської казки: не йшли будинки в хмари — чудово, воно ховає сьогодні в своїх завулках криваві легенди на сотні віків.

Зійшов на тротуар. Побігли трамваї з задумливим світлом: на фоні вечорового повітря електричні лампочки тьмяно-рожеві. Не хотілось знати, що трамваї біжать на край міста, що трамваї повертаються, що нема далі трамваїв, що далі важкі дороги й кістки замучених коней. А проте чудові легенди революції теж виростають тут.

Наприклад: на цій вулиці, на цім місці — тут тепер міщани проходять, провозять свині з околиці — гурток матросів умирав у нерівній боротьбі з ворогами, умирали на автомобілі, коли барикади посувались на північ — інсургенти йшли на північ, а в проваллі раптово зацвіла Венера.

Редактор Карк дивився на вікна: там Чепіга й теж зацвіла. Йшла, синя ніч і налягала на будинки, мабуть, заповнювала коридорне повітря — коридори довгі, темні -- установ. А в міщанських домах тукали, мабуть, годинники. Тукали, одмірювали простори по культурних, некультурних віках, згадували революції, не знали революцій -- народні бунти,

селянські повстання, Хмельниччина Павлюк. Трясило...

І дивився Карк на небо: там голуба безодня, там кінчається життя, а степи України теж голубі — асоціація з небом. Думав:

— Чого так вабить туди — там же смерть? Може, тому, що голуба?

Потім повернув додому. Біля цього магазину — тут тепер державний шоколад продають — одного зимового ранку він зустрів нову владу. Згадав, як шумувала Україна,— хохол упертий чоловік, а може, тут десь проходив Сковорода Григорій Савич великий український філософ, а тепер, кажуть, могила бур'яном поросла й бджоли не гудуть біля дупла, тільки пчілка іноді пролетить, і шумують революції, повстання на Україні знову.

Григорій Савич Сковорода — так російська інтелігенція любить: Григорій Савич, Ніколай Романович, Владимир Ілліч, Тарас Григорович. І есть у цьому якась північна солодкість, упертість, і калузькі петри, і Іван Калита — і московська сила — велика, велетенська, фатальна, від варязьких гостей іде. І нема тут вишневих садків — на вишнях у червні проростають зорі — і нема тут лунких дівочих пісень — далеких край села, а то в заводському посьолку, або коли з сапками йдуть, а навкруги їх зелено, а за ними з цукроварні ледве-ледве манячить у літні, ясні ночі дим.

Дим... Подумав, що над Україною завжди був дим, і вся вона задимилась у повстаннях, задимилась у муках, огонь ішов десь у землю, тільки на Дінці спокійно думали й удирались у небо димарі. І був огонь, і теж — велика, велетенська сила, фатальна, тільки від варязьких гостей вона не йшла.

Коли Карк зійшов на місток, біля ліхтаря його зупинили.

— Пачістім!

Здивувався: уночі? Подивився на хлопчиська — очі благають. Поставив ногу на підставку, але згадав, що грошей нема. Пішов. І згадав, як багато тепер дітей на вулиці — з щітками, з цигарками, стільки бачив у Яссах чи в Бакеу в Румунії — там багато, кафешантанів, добрі скрипника, а в горах їдять мамалигу, живуть із свиньми, там же носяться вітри, а збоку Карпатські й Трансільванські гори, снігові верхів'я... Коли з

той ранок, у холодний, і дні йшли сірі, сірі мабуть, того холодний. Гімназіальна церква й піп із жіночим Румунії буде революція?

З Лопані дмухнуло вогкістю.

Лопань теж має свою історію: на березі багато каш й дохлі коні. а вчителі гімназії і досі ловлять удочками рибу й думають — про минулі дні, коли фунт білого хліба коштував три копійки, а півпляшки — двадцять копирі.

Лопань теж має свою історію — вона не знала революції, вона не бачила революції, біля неї проходять червоні крамарі, на ній теж зрідка появляються кайори. Розмова:

— Що за світла ніч, а на душі темно: нема простору. Чека . Госпуп . Ех ти, життя прокляте!

Другий голос:

— Нічого. Сила за нами. Ха! Обиватель. А обиватель — хвиля, дев'ятий вал. Регулятор. Піднявся високо, ану-бо нижче! Не хочете? Себе виніть. Ми теж дещо знаємо. Налетіз обиватель — і човен поринув. Обиватель регулятор.

З Лопані дмухнуло вогкістю.

III

Мої любі читачі! — простий і зрозумілий лист.— Я боюсь, що ви мою новелу не дочитаєте до кінця. Ви в лабетах просвітянської літератури. І я поважаю. Та кожному свій час. Творити—то є творити. Да. Соловей — от як дерева здалека пухкі, а між дерев біліє, а біля дерева зарясніло — солов'ї не однаково співають, прислухайтесь. Свої Моцарти, Бетховени, чув і Лисенка— солов'я. Переспівувати — не творити, а мавлувати. І читач творець, не тільки я, не тільки ми — письменники. Я шукаю, і ви шукайте. Спершу від новаторів — і я теж — це нічого: від них, щоб далі можна. А твір мій буде цілком художній — треба продумати, треба знати... Ах, зелені мої сни за далеким невимовним. Ах, моя молодість — на фабричних посьолках тебе залишив, заблукалась ти ніччю в шахтарських огнях, на степах запорізьких безмежних.

IV

Револьвер системи "браунінг" не виходив із голови. Про браунінг: Конан-Дойль добре знав звичайного читача: розв'язка і зав'язка, фабула, сюжет та інше. Шерлок Холмс. Не виходив із голови не тим, що його куплено в повстанця з банди Ангела, а тим, що він лежить у столі, а в кімнаті тихо, домовинне, тим, що є "сьогодні" і нема "вчора" — далекого, несподіваного, великого, особливо на фоні "позавчора".

Карк зійшов на площу й раптом обернувся: його покликано.

— Товаришу!

Дивиться: чоловік розкинув руки, немов повітря хапає.

І ще раз:

— Товаришу!

Відкіля цей голос?

Так, він знає цей голос, це сімнадцятого року. Голос сімнадцятого року, голос молодої, бадьорої, червінькової революції, тривожної радості — може, глибокої, може, синьої, може, це не голос, а сон з оточеного ворогами героїчного Луганська.

І що ж: був сліпий, вийшов з лікарні — голодний, і радий, і світлий, як усі після хвороби. Він після тифу. І на нього дмухало бузково, ачей ромашками, як дитині, що перший раз стала на ноги або заговорила.

Хотілось обняти сліпого, згадав сентиментальний роман, провів сліпого на тротуар — і тільки.

Той пішов.

— Товаришу,— і руками повітря ловить.

Думав про радість сімнадцятого року.

Пішов тривожний: стояли в очах січневі сніги, іржали десь повстанські коні — думав.

V

Живе редактор Карк близько міського парку, на тім краю, де сонце сходить і блимає в скалхах сміття,— там вигін, там собаки, а вночі постріли на сполох — вартові. Між іншим.

відповідальності за газету жодної, відповідальний інший.

На квартиру прийшов випусковий.

—Entrez! (Увійдіть! *(франц.)* - *Ред.*)

Редактор Карк завжди: entrez! Випусковий товариш Шкіц і суворий, і булий член ЦК есерів. Був на суді — виправдали, тепер щось знає. Поклав останню коректу до підпису.

Редактор Карк:

— Сідайте, прошу.

Шкіц дивиться на всіх трішки з презирством. І на Карка. Безумовно: одні не знають, що є ЦК, а другі — що він булий. Дивився поверх Каркової голови й стояв: Каркові з ним приємно, а коли згадував — неприємно: від ЦК дмухало чимсь величним, мов генерал-губернаторство. І прийшло чомусь в голову про величність. Хтось скаржився — їхати далеко: триста верстов. Не міг уявити: сьогодні за фунт хліба заплатив сто тисяч карбованців. За маленький шматок. Що ж триста Мовчав. І Шкіц.

Потім Шкіц запохмурнів.

— Україна... Да... Прогавили — і пішла від нас. Україна пішла. А все тому, що ми поети, що ми не комерційної вдачі.

І ще суворіш:

— Ми не політики. Ми поети. Нема в нас і північної жорстокості. Ми романтики. Редактор Карк:

— Велику Французьку революцію поети робили.

Із злістю:

— Французи — нація. А ми без міста, в місті ми мужлаї, роззявивши рота ходимо, а в установах революція і на селі революція. А втім, ми не французької вдачі, ми до німців скоріш. Може, вам дивно, а я кажу — не дивно. Це ж у нас німець картопельку садить. Недарма наші культурники до Німеччини їздять. А німецької комерційності в нас і нема. І в цім наше лихо. Ми і короткозорі... А що наш народ? Був по лісах, а тепер в оселі повертається і плює на нас. Він теж романтик. Наш народ.

Редактор Карк слухав, і було боляче й тоскне. Дивився на той стіл, де лежав браунінг, і було сіро, як у 1905 чи в 1906 році. Було:

— Центральна рада. Трудовий конгрес.

Випусковий взяв підписану коректу і в'яло промовив:

— До збачення.

Потім хвилину розглядав біля дверей статуетку — бюст якогось римського полководця. І Карк дивився на статуетку. Він приніс її з редакції: старовинною віяло. В його редакції виходила колись велика газета сімнадцятого року. Розповсюджувалось її по всій Україні... Ну, і від статуетки віяло.

Шкіц, зачиняючи двері, сказав:

— Римський полководець... Дивно.

А за дверима зітхнув.

Приходила ще хазяйка і покликала до себе. Із хазяйчиної кімнати видно дорогу й зоологічний сад. Дорога ховається на краю міста, і на ній пасуться по провінціальному гуси. Хазяйка підфарбовує щоки, дарма що стара. Унизу її спідниці — шмаття, а все-таки вона лермонтівська пані, з гусарів. У неї квартирує декілька чоловік. Вона завжди незадоволена з будинкового податку. Говорить:

— З мене беруть податок, а я нічим не торгую. А тепер усі торгують. Або можна прожити не торгуючи?

І ще каже:

— У мене дочка хвора, а їй не дають пайки. А тепер усі хворі мають одержувати пайки, бо тепер комунізм.

Це вона каже досить щиро. Редактор Карк п'є в неї чай. За чаєм вона оповідає йому, як ховала фарфорові чашки від реквізицій—вони лежали у відомого лікаря внутрішніх хвороб, а в нього реквізицій не було.

Потім вона згадувала минуле. Із станції бігли степові гудки, і хазяйка ще говорила:

— Колись їздила в Крим... Вілла була. Горняшки були — багато. Під'їдемо фаетоном, а потяг уже шипить. Сядемо — гу! — і поїхали. Так гарно в купе колисає. їдем, їдем — і так без кінця. На віллу в Крим. Все за тобою біжить, як у кінематографі. А тебе колисає...

Думав: все це порожньо, а гарно; спогади за єгипетські сфінкси — для чого? А теж гарно.

Потім він підвівся — їти треба. Похитала головою:

— Ах, редакторе! Працюєте ви багато. Матвій Самійлович...

І замислилась. Матвій Самійлович її чоловік. Розстріляли за контрреволюцію. Це було три роки тому. Висів його портрет над її ліжком, а в рядок — Михайловський . Купила на базарі, казали, що Михайловський теж не з комуністами.

Коли Карк проходив вітальнею, біля вікна сиділа Нюся. На качалці: не ходить, ревматизм. Качалка зі старими візерунками. Придивишся — щось подібне до візантійських малюнків, а то взагалі по фарбопису якогось минуло століття. Століття — віки. А то нагадує чомусь якогось гетьмана.

Нюся покликала. Коли підійшов, подивилась ясно.

— Драстуйте! — і подала руку.

Рука тепла й м'яка, як його маленька подушка з лебединого пуху, що подарувала мама. Мама вмерла, а подушка нагадувала маму.

Налетіла на вікно сіра хмара, і стало волохате. Замріялось. Нюся казала:

— Чому це в голові два дні одбиває: губ-трамот! губ-трамот! Чому це слово? Ну, я не знаю. Чому це слово? Навіть уночі тривожить: знаєте — - гупає й утрамбовує. І боляче. Навіщо?

Вечоріло.

Слухав, як десь прокричав півень.

Нюся:

— А на тім тижні думала про степи. Про махновщину. Довго-довго думала. І думала, що махновщина — то є трагедія інтелігенції Лівобережної України. Як ви гадаєте?

Подумав.

— Може.

Потім сів біля неї, а вона ще говорила. Вона говорила краще, як Шкіц: тепло, по-жіночому. І хотілось погладити її руку.

За вікном гуділо місто. Десь ще прокричав півень.

Зауважте, як пишуть молоді українські письменники. Ви їх, мабуть, не знаєте, а їх треба знати, це ще в Шевченка написано.

Є повір'я, що наші діди всі грали на сопілках, тим-то й мова така музична. Наші діди були чабани і виганяли товар на вигін по синій росі, а біля підбитого бурею дуба грали на сопілках. А от Рабіндранат Тагор теж народився в негрях.

Так от, зауважте: вони родились в негрях і заблукалися в негрях. Це погано. Я виходжу на новий шлях, і мені радісно. Попереду мене горить зоря, як і колись горіла. Я її кладу в своє волосся — і вона горить інакше... Да...

VII

На подальшім розділі мій читач зупиниться й продумає те, що він прочитав. Ах, як радісно блукати невідомими чебрецевими шляхами.

VIII

Для живої мислі читачевої.

IX

Мені хочеться говорити не на тему, і я говорю. Я хочу написати агітаційного листка. Історична справка: великій соціалістичній революції завжди бракувало на талановитих поетів-агітаторів, а халтурили всі, за гонорар. Як мені тяжко писати про халтуру, я дивлюсь у майбутнє, я звертаюсь до нащадків: заплюйте темну тінь моїх сучасників від халтури.

Це — риторика утилітарного походження. Ну і що ж. З Карком спільного — нічого, а з новелою — багато, з жит-тям — теж багато.

Так от, революція творить новий побут, і треба писати революційний побут. Є ще пролетарська поезія, в українській

літературі вона утворює добу, а може, епоху...

У мене, як на сеансі на користь голодних, в антрактах — "на користь". Між іншим — читайте оповідання на тему "голод" — це корисно.

...Про вічність твору: де тенденція — межа її, де рафінована художність. Я хочу, щоб твір мій був вічний і величний... Пролетарська поезія — не метелик... Яка загальна композиція моєї новели?.. Важко торувати... твердий грунт, реп'яхи... Коли я вийду з літератури минулого?

Відчувайте змагання мого класу! Мій клас — пролетаріат — по крові в бур'янах і на шляхах боротьби за волю, рівність і братерство.

X

У редактора Каркa очі, як у Гаршина, а очі Гаршина писав Рєпін , а Рєпін оголошував себе за українця, і Нюсі здавалось, що в очах Каркa — степи. Крім того, вона часто читала Бельше, може, й тому степи.

Стояли ясні дні, і йшли ясні дні. За міськими лезадами сторожили простори, і було просторо, а на душах темно. І на тих, і на других, і переможці, і переможені — а хто переміг? Це редактор Карк думає. Усі були похмурі, того й театри так повно заповнювала публіка... республіка... ха!..— це редактор Карк думає.

На заняття ходив уже пізніш відповідального. Вчора зійшлись у кабінеті. Відповідальний каже:

— Читали "Росію в імлі" Уельса ? Хай тепер радіє: на вулицях весело — магазини всі одчинено.

Занозуватий чоловік — це видно, і нервовий — це теж видно. Йому повсякчас здається, що з нього глузують. Він лає інтелігенцію, але любить, коли йому кажуть:

—Та ви ж самі інтелігент!

Правда, замахає руками:

— Ізбави Бог, ізбави Бог!

Каркові він говорить:

— Про присутніх історія замовчує.

Карк інтелігент. Карк червоніє. Відповідальний іде.

В редакції не по собі. В конторі теж. Контора міститься в одній із кімнат другого поверху.

А там, де була контора, губпечать роздає газети.

І там нудно. Згадує, яке життя кипіло тут.

У конторі сидить машиністка, дочка бувшого власника цієї друкарні... (бувшого... тепер усі бувші і все бувше, і в цім глибінь вечірньої мислі...). Каркові шкода її, і він також ставиться до неї, як і до статуї римського полководця,— з повагою, і йому сумно, коли дивиться на неї. Здається, що вона, як і Нюся, вміє говорити, що і в неї такі м'які руки, як у Нюсі. Проте він до неї ніколи не говорить.

Редактор Карк любить сидіти в кімнаті коректорів, а в конторі ні. Тут так тихо, а внизу гуде машина. Голови нахилились над столами. Напруження. Навіть небо працьовито заглядає сюди: світлі-світлі плями на розісланий папір. Думає: і за триста літ така ж напруженість і байдужість до всього, що діється там.

...Шумить машина внизу.

Пішов знову в кабінет. Йому треба писати передмову. Не хочеться. Але він сідає й пише—треба. Потім згадав про губ-трамот, і в голові почало одбивати:

— Губ-трамот!

Потім він пішов додому.

І завтра він ходив додому, і багато днів ходив додому.

Дивився: по верхів'ях парку з паровозобудівельного в задумі заходив десь дим, ішов за димом і думав про дим знову. По дорозі стрічав знайомих. Як от: у чумарці, із стьожкою, вій завжди все знає, улесливий, лагідний.

Він каже:

— Хі! Хочете побачити радянський шлюб? Це інтересно. Справжній робітник з тютюнової фабрики. І його батько робітник.

Входять у церкву. Улесливий метушиться, вказує на двох, що біля вівтаря стоять,— шлюб. Запевняє, що це робітник, що батько його робітник. А Карк думає, що улесливий, мабуть,

бувший есер, мабуть, бувший есдек .

Курить ладан-дим. Церква завжди збирала націю — Кирило-Мефодіївські братчики, лаври — фортеці. Та от прийшла революція, і закуріло, і не стало церкви, і воскресла церква

— Христос воскрес із мертвих!..

Пішов дощ.

До великодніх свят було сіро, холодно, першого (паски святили) заясніло, весело, тепло. І другого. Потім знову дощі. Віруючі думали, що це знамення, і Карк сьогодні тріш-ки збентежений: бачив колись комету з хзостом, чогось тепер зелена, біля Оріону... Нащо комета? А земля одірветься-таки від сонця й полетить у провалля. І тоді будуть смішні революції й автокефалії. Буде тільки дим. Дим заповнить повітря, і буде первотвір.

— Христос воскрес із мертвих!..

У церкві співали мелодії з Леонтовича — кажуть, він загичув химерне однієї зеленої ночі, а це було взимку, а його композиції французькі діти співають, а в нас у церкві, з леданом. Вийшов із церкви.

Виходило світло, виходило темно, і йшли за обрій, щоб більше не повернутися. Шуміли трамваї, часом давили людей, а назавтра об'ява:

Комендант міста наказує..

Колись Карк бачив, як автомобіль задавив велосипедиста. Летіли обидва.

Що думав велосипедист? І уявив: Сиваш, тривожна ніч, море і 10 000. Махновцича по Сивашу на тачанках. Трагедія інтеліґенції Лівобережної України...

...Нюся. Вона така лагідна, а візерунки нагадують гетьманщину.

Було сумно.

Вечорами сидів з Нюсею або ходив до відомого українського діяча — з боротьбістів — з рудою борідкою.

Слухав його плани за те, як утворити нову партію,-- викинути "Р" з РКП, викинути "У" з КП (б) У, утворити єдину КП. Це фантазія, це романтика.

Український діяч ще видавав поганенького журнала й не міг його видавати — самоокупність сувора, а в нім не було німецького духу.

І була лагідність і скорбота в сірих очах, і було м'яке тіло.

Фантазії розцвітали під блакитним небом.

Блакитне небо проточувалось на всі вулиці великого промислового міста.

XI

Зазеленіли міські сади. Виходили няньки й діти, і тут же бліді обличчя з вокзалу -- невідомі, невідомо, в невідомість. І хотілось кохати і не хотілось кохати.

Редактор Карк виходив у зоологічний сад і прислухався до неясного шуму, що туманів між дерев.

Тягнуло кудись, а на серці наростало слизьке, наростала злість на всіх. У редакції він не хотів стрічатись. Не говориз із відповідальним. Про що говорити?

Була й на нього злість. Росла. Торік думав: parvenu (*Парвеню, вихідець із низів (франц.) - Ред.*), а відповідальний ріс, і була вже злість. Образливо було за себе, за руду борідку, за тисячі розкиданих по Україні невідомих і близьких. А відповідальний ріс, знову лаяв інтелігенцію, і хотілось плюнути йому межи очі за його неправду, за його лицемір'я. Годинами стояв біля букініста, а недалеке бандурист набринькував про славу України.

Пішов до Нюсі. Нюся розказувала про козаччину, про боротьбу українського народу за своє визволення.

Тоді він говорив — суворий, ніби з борами говориз:

— Ні, Нюсю, я так не можу. Мені важко. Мене оточують люди, а хто вони? Про ймення замовчують. Я не можу жити, не можу творити. У нас жах -- одні продаються, одні -- вискакують

— темні, невідомі, parvenu. Бувші соціал-демократи метрополії беруть. Соціал-демократи!.. Розумієте — в митрах соціал-демократи. Це — жах. Я не можу. Іце — жах.

Нюся втішала, він заспокоювався, і вона знову говорила про козаччину, про Хмельниччину.

Редактор Карк:

— Мені сняться зелені сни — навкруги простори, а на мене лізуть гадюки. Я їх б'ю, а вони лізуть. Я не символіст, а вони на мене лізуть.

Нюся:

— Покладіть на мої коліна голову.

Він клав, і вона пестила йому м'яке волосся.

Вона усміхалась:

— Губ-трамот! Губ-трамот!

І він усміхався хворо:

— Губ-трамот! Губ-трамот!

А потім він знову думав про браунінг, і було тоскно, бо хотілось жити, руда борідка теж хоче жити — одірваний від життя із своїм журналом радянський автомат.

І було його шкода. А от варязька сила — велика, велетенська, напирає, ще напирає. І мовить руда борідка з сумом:

— Не придавіть зовсім!

...Підхопився. Хотілось вилаятись, кріпко, цинічно, матюком. У голову лізли соціал-демократи в митрах...

Простогнав:

— Нюсю!

Вона одкинула руку, подивилась на його обличчя — воно було мертве. Сказала схвильовано:

— Ідіть випийте води!

Редактор Карк підвівся і, як хворий, пішов до дверей.

XII

Вогкий грунт притягує: вогкість на сонці. Майже щодня

ходив у ярок і вбирав у легені вогкість. З ярка чути було далекий шум, у ярках блукало сонце. Знаєте, сонце вміє жити: ранком воно веселе, вдень — працьовите, увечері — задумливе, коли за обрій відходить, а біля нього купчаться хмари, обгортають сонце: воно задумливе, як мудрець.

Удень бачив, як гурток дівчат біля акацій із сапками. Смішні в шумнім місті: у них такі ноги бронзові й м'язкі. Знаєте: грунт, рілля — пухко; тільки що важко пройшов плуг, а не-далеко панський маєток, а десь збираються води, і зелина буйно б'ється вгору. Знаєте: майбутнє не в обмашиненні життя, а в притягненні природи до машини. Ах, як природа дивиться на машину! Знаєте: колись я вийшов із цеху на повітря після нічної зміни. Цокотіли молотки, гуділи машини — і все задумливо. А вгорі одне небо з зорями — і тільки. За заводським парканом тиша — ніч. Тоді в голові мудро, тоді в серці мудро, тоді я цар життя, і моя голова підпирає темно-синю височінь.

Редактор Карк заговорив до дівчат:

— Відкіля ви?

— Хі! хї хі!

Але одна сміливо сказала:

— Що тобі, паничу? Подивись на себе: тобі жити два дні Хіба тобі до дівчат? Здригнув.

— Відкіля це ти знаєш?

— Знаю! Тепер усе пішло на комунію. Всі знаємо. І заспівала:

Ципльонок жареной, ципльонок вареной,
Ципльонок тоже хочіть жить.
Я не совецькой, я не кадецькой,
А я народной комісар.

І говорила:

— Бач, і той лізе в комісари — ципльонок.

— Да...— сказав і одійшов. Думав...

...Увечері бачив Шкіца. Дивно: почав одягатися краще, навіть надто. І комуністи одягаються краще, може, й не всі — неп.

Шкіц організовує трест і вже не говорить про Україну, тільки іноді мало.

Але він каже:

— Практика — річ велика. Це життєва пошлість, але й життєва мудрість. Треба жити. Так після пожежі: стоїш на руїнах — важко, бо смердить тріщки й нагадує... та треба жити.

Карк нервово кинув:

— Після пожежі не смердить!

Шкіц уперто заявив:

— Після пожежі маленький дим і... смердить.

І розійшлись.

Знову наростала злість. І на Шкіца. Був самотній, сунула непереможна жахна стихія: степова пожежа... А потім буде дим. Крізь дим вирисовується дірка на чолі...

...Цілу ніч горів степ, бігли отари товару, ревли, і душно було в повітрі...

Так снилося.

XIII

Справа посувається до розв'язки. Як ви гадаєте, чим закінчиться новела? Американці не читають творів із нещасним кінцем, слов'яни навпаки — така вдача в тих і других. Я буду щиро казати: я сам не знаю, чим закінчиться вона.

Проте над новелою я працював чимало. Я нарочито не знаю, чим вона закінчиться.

Я не хочу бути зв'язаним. Я хочу творити по-новому. Все-таки новелу мою дочитайте — інтересно, до чого я прийду?

XIV

Уривок із мого щоденника. Міркую про сучасну українську белетристику. Думаю так: іде доба романтизму. Хто цього не розуміє, багато втратить. Реалізм прийде, коли з робфаків вийдуть тисячі, натуралізм — коли конче запаскудимо життя.

XV

В новелі два головні типи: Карк і Шкіц. Я хотів, щоб Нюся кохала Карка, а Шкіц Нюсю. Вони не покохали, і не треба. Проте не можна в кожній новелі про кохання — як ви гадаєте?

XVI

Навіщо стільки розділів?

Така психологія творчого інтелекту: дати якомога більш навіть тоді, коли не можна.

XVII

Ранком заявив відповідальному, щоб підшукав йому заступника.

Спокійно:

— Добре.

Чуття казало:

— Тепер багато знайдеться.

Стрічав руду борідку — це не відповідальний. Хазяйка стала суворіша. Шкіц у тресті заправило.

Каже:

— Практика — велика річ, хоч і життєва пошлість.

Тільки Нюся. А хазяйка стала ще нахабніша.

Не знав, що буде далі, і не цікавився. Без посади? Добре. Далі. Однаковісінько.

Ішов міський вечір: фаркали ліхтарі, шумувало на тротуарах, а брук — тихше.

Сидів проти Нюсі. Нюся не говорила про Хмельниччину — дивно.

З вікна видно третину міста — з другого поверху. Місто

загадкове, надмрійне. Уносить ген-ген: чогось згадуються лицарські часи в Німеччині, потім бараки з тифозними — тифозні залишились, а вороги прийшли. Тифозні в гарячці, а палати сумні. І думають палати велику народну думу: де правда?

...Ішов міський вечір, фаркали люкси, шумувало на тротуарах, а брук — тихше...

— А я вам хочу ще сказати.

Це Нюся.

Карк

— Говоріть.

— Не думаєте ви, що на Волині й сьогодні ліс шумить? Я гадаю, що шумить. Я в цей момент на Волині.

...Як і завжди в тиху погоду, струмками відходив за обрій цим — над вечором, над містом.

Редактор Карк:

—А я от: Запоріжжя, Хортиця. Навіщо було бунтувати? Я щоденно читаю голодні інформації з Запоріжжя. І я згадую тільки, що це була житниця.

На столі стояли фарфорові чашки. Це ті, що лікар ховав.

Карк згадав: український мужик ніколи не бачив фарфорових чашок, а потім він пішов у повстанці — і бачив чашки. Але він не пив з тих чашок — йому ніколи. Український мужик і на заводі — він усюди український. Буває він пролетар — таких багато. Він більшовик і вміє умирати.

Це було в листопаді. Український мужик біг обідраний і темний, з гарячима очима, з порожніми руками на багне-ти — чимало їх бігло. Вони уміли умирати. Тоді вітер носився з листям. Було й так: приїздили до нього, ставили його до стінки розстрілювати. А він казав:

— Простіть, господа... чи то пак, як вас...

Було ще й у ярках — ярки багато знають...

Я: на те революція, на те боротьба.

Він, редактор Карк:

— А все-таки вклоняюсь тобі, мій героїчний народе! Твоєю кров'ю ми окропили три чверти пройденої нами путі до соціалізму. Почалося з волинців та ізмаїльців у Петрограді; продовжується в посьолках Донеччини, в шахтах і на тихих

чебрецевих ланах.

Так от. Карк каза.

— Невже я зайвий чоловік тому, що люблю безумно Україну?

Нюся підвела очі, подивилась на Карка й узяла його руку. Вона сказала:

— Я так її, я так люблю мою Україну убогу , що прокляну святого Бога, за неї душу погублю.

...Було тихо. Вулицею пролетіла прольотка. Карк схилив голову: — Нас не зрозуміють: як погубити?

...Було тихо.

Нюся заговорила ледве чутно:

— Моя мама рада, что нема вибухів, а я не рада. Свідомістю моєї мами життя керує, а моєю ні. Чого це? Я вночі про-кидаюсь і прислухаюсь, і мені здається, що я в оселях і там громи. Потім гайдамаччина, махновські рейди, тачанки, а над ними я горлицею. Як мені хочеться бути горлицею! У нас у маєтку був байрак, і там реп'яхи. Коли підходила до них, відтіля пурхали горлиці й летіли до лісу. Потім до нас прийшли селяни, лаяли нас, і ми поїхали в місто.

Карк підвівся й нервово заходив по кімнаті. Пішов до вікна. Вбирав у груди свіже повітря. На першому поверсі грали на піаніно щось стародавнє, далеке. Було в голові: чия музика? Верді?

Стукало в голову:

— Ала-верди! Ала-верди!

І ще:

— Губ-трамот! Ала-верди!

Нюся покликала:

— Вам боляче? Скажіть правду!

Він:

— Не знаю, я дивлюся в гору — там синьо і нічого не видно, а я щось знаю. Його ніхто не бачить, а я почуваю. Налетить вітер, развіє його — я про дим — і нічого не буде. Загориться будинок, і довго на всю вулицю йде дух. Тоді буває тоскне.

Нюся:

— Все так, все дим! Я бачила вчора книжечку, червона для

молоді, про козаччину. Малюнки там. Один малюнок: козаки на морі -- величний малюнок. Над ними буревісники, над ними в хмарах сховано блукають бурі. Під ними морська безодня. Це символ безумства хоробрих. І от під малюнком напис: "Козаки випливають грабувати турецькі міста", і текст відповідний... Може, й козаччина через сто літ буде дим...

Карк зблід і схопився з канапи. Але не повірив тому, чого хотілось. І було тоскно.

Карк пішов у свою кімнату, сів біля столу, в якому був браунінг.

Так просидів до трьох годин ночі.

...Близько вікна пролетіла пташина, гасли зорі. На міській башті загорівся циферблат.

XVIII

Новелу скінчено... Що? Так, скінчено...

...Велике промислове місто, велике, але не величне: забуло слобожанське народження, забуло слобожанські полки...

...А проте чудові легенди революції теж виростають тут.

Нарешті коментарій і дійові особи:

1. Автор.

2. Читач.

Ч и т а ч. Послухай, шановний авторе, де ж твоє авторське обличчя?

А в т о р. Любий мій читачу, це ж Карків щоденник (для того: розкрити природу типа), і тільки зрідка проривався я.

Ч и т а ч. Ну, а хто ж ти, шановний авторе?

А в т о р. Милий мій читачу, редактор Карк думає, що я — parvenu.

Читач став біля вікна і замислився.

А в т о р. По-моєму, я виконав своє завдання. Га?

Читач мовчав.

У кімнату влетів запашний вітер.

У далекій кузні співали молотки.

За вікном стояв город у вечоровій задумі.

А на горизонті відходило шосе в степову бур'янову безвість.

СОЛОНСЬКИЙ ЯР

I

До слобожанських Млинків підійшли могутні ліси Полтавщини і за три верстви зупинилися.

Стоять стіною, хмуряться.

В гущавину доріжка по папороті, повз сизі кущі, до Солонського Яру.

Солонський Яр: як і село.

В селі пахтить дубовим молодняком, стоїть над яром — селом, а нижче в провалля поплентались струнки й темні явори, і тільки за десять верстов виринають, щоб мовчазно відійти на захід, на південь.

Удень над селом сковзається клапоть перламутрових хмар, а вночі хмари зникають за проваллям, тоді Солонський Яр горить огняницями — і ліс, і село, і небо.

Тоді горить, чарує папороть.

Солонський Яр — природна фортеця.

Соленські острожники казали:

— Є Холодний Яр, а це— Солонський Яр... Атож...

А в Млинківській волості скаржилися:

— І сукині ж сини! Прохвости! Чортового батька видереш їх відтіля.

Чухали потилиці, збирались на сходку. Міркували. Іще чухали потилиці.

— Яку тут прахтіку зробити? Га? Запетлювали, як той казав...

...Коли приходить ніч. Млинки напружено дивляться на

темну стіну полтавського лісу й чекають. Але невідомо, в яку кошару забредуть солонські вовки. Тільки вранці шумить село.

Вранці дізнаються, кого обібрано "до цурки".

...Стоїть могутній дуб на півдорозі до лісу, а до нього сіріє ранковий шлях, од вітряків перехиляється на ділянку молодняку.

...У немите вікно волосної ради дороги майже не видно.

Савко Гордієнко, безусий голова з гострим обличчям, подивився у вікно й підійшов до натовпу.

— Ну, що? І сьогодні обібрано кого?

— А як же: Матвія Юхименка.

Підійшов ще один селянин і безпорадно розвів руками:

— Не інакше, як дивізію треба сюди.

Притакують.

У кімнаті смердить архівним папером, а писарчуки перами риплять.

Савко вдарив себе по чолі:

— От напасть... Прийдеться воювати.

Згодились.

— Дивіться, вам видніше... А що напасть — то правда.

Але Савчин сусіда попередив:

— Ти гляди, Савко, п'ять предсідателів ухекали, то... може, й тебе отправлять на той світ. Це, брате, тобі не австріяка.

...А в село із Солонського Яру вилазили постаті й зникали за тинами. Іще чути було там про Савка:

— Така йому фортуна: плохий буде — хай головує, а зачепить — лихо буде...

Над Солонським Яром розтанув останній промінь, у лісі почало темніти. Із півночі попливла хмара, теж ішла на захід.

...Пахло дубовим молодняком.

II

"...Наказую негайно виловити банду, що в Солонському Яру. Отряда прислати не можу, бо майже всі люди в роз"їздах".

Такий папірець від повітового військового комісара.

Савко подумав: "Дійсно пора".

Зібрав міліціонерів:

— Гайда!

Міліціонери — старі партизани, дух партизанщини глибоко сидить.

Рудий міліціонер, старшина, каже:

— А що, того... можна буде в Солонівці самогону... Чуєш, Савко?

Голова не чує, задумався. Думає він, що йому робити: острожників. звичайно, на селі не застанеш, а солончани своїх не видадуть.

...Скоро в'їхали в ліс.

Коні наставили вуха й прислухаються до луни, що гулко йде в гущавину від ударів копит.

Глухі столітні ліси Полтавщини, і чогось тут журливо.

Насторожились кущі, тріщать гілки. Іноді коні збочують, і тоді шелестить листя на ввесь ліс.

Рудий міліціонер поліз за кисетом, а другою рукою порівняв свого коня з Савчиним.

— Слухай, друже, може, не будемо тривожити їх, уладнаємо?

— Це кого? Солончан?

— Авжеж!

Савко сказав:

— Наказ єсть з уїзду. Ніззя.

— Ага... Ну, то інше діло.

А потім погладив корявою рукою коростяву шию свого коня.

— Слиш, Савко! Кажуть по газетках — румунський король селянам слободу проголосив?

— А тобі що з того?

— Та як же: все-таки слобода...

Савко скрушно похитав головою:

— Мало тобі слободи!.. Під ким ти сидиш: під королем чи ні? Ну?

— Звісно, що ні.

— Отож-бо й є. Бандити ви гарні, як на вас подивишся.

Останні четверо міліціонерів пахтіли цигарками і мовчки оглядали гущавину. Сизий дим махорки хмаркою стояв над

отрядом, а потім струмками розходився за вітами, за зеленню.

...Під'їжджали до Солонського Яру.

Доріжка веде прямо в село, а треба заїхати з іншого боку.

Пустили коні в гущавину, і зашумів, затріщав ліс.

Загінчани потикали обличчя в арчики, а коні легко хропли й уперто продирались до ріжі.

Сонце давно вже гримало над лісом, але тут його не було.

Тут ніколи не було сонця й завжди стояла тінь.

...Порішили: коли виїдуть на ріжу, гайда на Голохватський край (це квартал у Солонськім Яру).

Гвинтівки приготовити, але без наказу голови не стріляти.

Іще продирались, і нарешті крізь гущавину прорізалися стьожки світла.

Нарешті загін вискочив на ріжу.

...Загавкали собаки. По ярку забігали постаті.

— Стій! Куди біжиш? Стій!

Голоси загінчан метушились у зелені, і з усіх кінців одкликались луни.

Савко скрикнув:

— Стріляй у повітря!

Бухнувся випал над Солонським Яром, і раптом село стало мертве.

Під'їхали до голохватських будівель.

— Дома хазяї?

Виходили баби, перелякано дивились на загінчан, але, впізнавши млинківських хлопців, сплескували руками.

— А, щоб вам ні дна, ні покришки. Як же ви налякали. А ми подумали — і справді комунія наскочила.

Савко суворо подивився і спитав:

— Де ваш предсідатель?

— Який предсідатель?

— Та староста ж!

— Так би ви й казали... Марфо! Ану-бо поклич голову.

Незабаром прийшов і голова.

До нього:

— Де твої голохвастівці? З уїзду прийшов наказ заарештувати їх.

Усміхається:

— Де ж я "їх візьму... Господи! Ліси ж такі, слава тобі, Миколає угоднику, не маленькі — є де сховатися.

А потім заморгав підсліпуватим оком:

— Пожди, Савко, я, мабуть, піду дістану чогось. Як же так: гості приїхали, треба ж таки підправитись.

Савко рішуче одрізав:

— Нікоторого гвоздя! Спольняй, що требують.

Рудий міліціонер досадливе почухав потилицю:

— Слиш, Савко, а могорич і не помішав би, їй-богу!

Але млинківський голова нічого не слухав. Наказав своїм хлопцям вибирати з олохвастівських скринь шмаття, а "старості" наказав негайно подати підводу.

Зарепетували, заскиглили баби; заметушився "староста".

Зашумів Солонський Яр.

У кожній хаті було розчинено скриню й повибирано з неї одіж на підводу. А від'їжджаючи, Савко пообіцяв ще й спалити все голохвастівське кубло, коли острожники не з'являться доброхітно в Млинки.

Скоро загін із підводою зник у лісі, і до хатів посунулись чоловічі постаті. І довго чути було грізний гомін у Солонському Яру.

III

У Млинках гомонів базар. Декілька осілих тутешніх циганчат сіпали коней за хвости й вигукували, як двісті літ тому.

Бігали, лопотіли перекупки.

А біля блискучих гір горщиків стояли поважні гончарі Полтавщини.

Савко й рудий міліціонер носили по базару шмаття, що забрали в Солонському Яру, і викрикували:

— Люди добрі, пізнавайте своє добро!

Підходили, лапали одіж, хитали головами, але ніхто не ризикував пізнати своє.

В натовп падало біле сонце, й пахло сливами й яблуками. Пахло ще кінським потом, і мукали покірні корови.

.. До Савка підійшов низенький чоловік в обідраній свитині. Обличчя йому стягнуло зморшками. І здавалося, що він плаче.

Полапав зелену хустку, погладив її ніжно й ледве чутно промовив:

Конешно, Дуньчина... Дуньки моєї...

Але раптом зник кудись: вірнув у натовп. Тільки біля «потребілки» він підійшов знову до Савка й тоненько, ніби горох розсипав, запитав:

– А ще, Савко, чи не чуги, довго ще війна буде?

А потім ще полапав зелену хустку й зітхнув про себе:

– Конешно, Дуньчина...

Мекають вівці. Через базар пройшла отара, і пил сховав сонце. Десь викрикують шітники і біжить гул за вигін, де стоять забиті панські будівлі.

– Люди добрі, пізнавайте своє добро!

... Але не бачать Савко, що за ним стежать солончани; злосливо, лукаво дивляться на нього. А коли повітається до них, вони показують йому спину, а по спині бісового батька пізнаєш.

Рудий міліціонер виблискує червоним носом, і від нього далеко несеться дух самогону.

Іще з годину походили — ніхто не признає...

— Що за напасть!

Пішли у волосну раду, зложили солончанське шмаття біля шафи.

...В раді повно народу.

Зайшло декілька чоловіка з кімнату голови:

— Не так ви робите, Савка, не слід його виносити на базар.

— Чому це?

Підійшов до Савка Онищенко, з комнезаму, на вухо каже:

— Тут вони.

— Хто це?

— Та солончани ж, голохвастівці.

Вдарив себе Савко по потилиці:

— Так он воно чого ніхто не визнає!

Покликав рудого міліціонера:

— Зараз збери хлопців, треба оточити, голохвастівці тут.

Похитав головою рудий:

— Де там їх тепер найдеш... Давайте, мабуть, удвох.

Ніколи Савкові базікати, схопив гвинтівку й побіг.

Ходить повз гончарів, ніби горщики уважно розглядає, а сам оком уп'явся в натовп.

Грає сонце в горщиках, і весело виблискують гори гончарського добра.

А голохвастівці, мабуть, запримітили щось недобре — до коней пішли.

Нарешті Савко побачив їх. Кинувся у натовп. Але вже було пізно: тільки пил закурів до вітряків, що на полтавський ліс.

— Гей, держи!

Савко націлився й вистрілив.

Галас! Галас! Галас!

Але голохвастівські коні зникли вже за вітряками.

Кинувся Савко до волості, скочив на кобилу, покликав рудого міліціонера — й гайда за солончанами.

...Затривожився базар, гончарі заходились складати горщики на вози, циганчата потягли за хвости коней, посунулилюди до дворів.

Тільки щітники уважно розглядали свій крам у скринькахі ще закликали до себе наляканий нарід.

Десь кричала перекупка:

— Куди ти потягнув, харцизяко! Людоньки добрі, держіть злодія!

IV

...Темна наша батьківщина. Розбіглась по жовтих кварталах чорнозему й зойкає росою на обніжках своїх золотих ланів. Блукає вона за вітряками й ніяк не найде веселого шляху.

...Болить наше мільйонове серце, і хочемо запалити їй груди своїм комуністичним сяйвом... Темна наша батьківщина...

...Змилені коні зупинилися на узліссі. Сказав Савко:

— Втекли!

В рудого міліціонера од скаженого бігу ніс був мов та цибуля. Втирав хусткою піт.

— Повернемо, мабуть, додому, чи що?

— Ні! Гайда на Солонський Яр.

— Та чого ж ми поїдемо?

— А того, що треба видивитись, осточортіли вже.

Рудий казав, що небезпечно удвох в таке кубло теліпатися. Але Савко був упертий.

Поїхали. За півверсти зупинились, позлазили з коней і з гущавини оглядали Солонський Яр. Савко сподівався, що біля дворів буде метушня, але по вуличках нікого не видно було: і яр, і ліс, і село — усе ховалося в зеленій тиші.

Так перебули, мабуть, з півгодини. Потім Савко казав переїхати на другий край, що поринув у дубняку, куди не добиралося око.

Коли посідали на коні, в ліс зайшов уже вечір, і знову гостро пахло молодняком. Зірвався вітець і залопотів по листях.

(...Темна наша батьківщина, і темні в ній ліси. Тягнуться вони на Полтавщині мовчазно на захід, на південь.)

...Казав міліціонер:

— А може б, помирилися... Слиш, Савко?

— Ніззя...

— А то, їй-богу, могорич запили б...

Савко гостро дивився в гущавину.

Сонце, мабуть, упливло за обрій, і в лісі ходив уже важкий присмерк.

Коли знову з'їхали на стежку, що веде на Млинки, Савко раптом схопив рукою гвинтівку. Але в цей момент гримнув випал, і далеко пішла грізна луна.

Коні рвонулись і кинулися з лісу.

Засвистів вітер.

Гримнув ще один випал, і зашумів ліс від цокоту копит: за млинчанами летіла погоня з голохвастівців.

Рудий міліціонер зупинив коня:

— Братці, не бийте!

Але Савко розумів, що йому милості не буде. Як божевільний, гнав він свою кобилу на Млинки.

— Цок! Цок! Цок!

Іще далеко позаду солончани, але Савкові треба бігти до

вітряків, поки острожники не вискочать із лісу.

— Цок! Цок! Цок!

Свистить вітер у вухах. Гніда кобила запізнилась, важко дихає на дерева... (Невже навздоженуть?)

...Свистить вітер.

...Нарешті Савко вискочив у поле.

На заході жевріло (конало) небо. Десь горіли бур'яни під огнем польового повітря. Поле горіло бур'янами.

Знову гримнув випал — то вискочила на узлісся ватагасолончан.

Савчина кобила пролетіла ще декілька кроків і гепнулась на землю.

Захропла.Савко заліг за кінський тулуб і почав одстрілюватись.

Ватага зупинилася.

Але то був один момент: одразу ж солончани пішли в обхід.

Тоді Савко рачки поліз до Млинків.

Біля вітряків він випустив останню кулю й кинувся до першої хати.

Ускочивши у двір, він заліз під комору...

...Скоро в дворі були й солончани.

...Млинки наче вимерли, тільки собаки завзято гавкали по дворах. Зачувши постріли, млинчани поховались по хатах, не виходили.

Голохвастівці витягли з хати хазяїна:

— Кажи, де він? Ти ж бачив, куди він сховався?

— Та я ж... їй-богу...

Свиснув чмілем у повітря нагай.

Хазяїн заплакав і вказав на комору.

Заревли солончани, оточили будівлю.

Гей, ти! Чого перелякався — вилазь!

І наставили під комору одрізи.

...Савко мовчки виліз, подивився навкруги себе й похилив голову.

Зловтішними огняницями горіли в голохвастівців очі.

Підійшли до Савка, мовчки роздягли його й голого повели в поле.

Ішов по дорозі Савко й тупо дивився на полтавський ліс.

...Млинки мовчали.

...За вітряками голохвастівці зупинились:

— Хлопці! В кого гостріший ніж? Виймай!

...А потім двоє одійшли вбік, підійшли до хати й пустили два червоні півні.

...На далеких гонах горіли огнем сухого повітря запашні бур'яни.

Піднявся вітер. Зашуміли Млинки. Забили в розбиті дзвони. Загаласували вулиці. — Рятуйте! Рятуйте!

...А глибокої ночі із злизаного пожаром краю посунулись натовпи людей до голохвастівців.

...Тієї ж ночі величезна заграва пожежі стояла над Солонським Яром.

І знову на далеких гонах горіли огнем сухого повітря запашні бур'яни, і гостро пахло дубовим молодняком.

Запитання та завдання

В який період написані твори М.Хвильового? Що послужило приводом для їх написання?

Які образи з прочитаних вами новел асоціюються з такою характеристикою: "Скоро ми зовсім забудемо тиху задушевність і будемо не то машинізованими хижаками не то хижими машинами" ("Повість про санаторійну зону")?

Як письменник бачить і відтворює обивательщину, зневіру і збайдужіння людини в плині одноманітної буденності? Як розвінчує "жуків - коройців" революції, різних перероджениів і пристосуванців?

Ваше ставлення до головного героя новели "Солонський Яр" Савки Гордієнка. І в чому сила несхибності його переконань, вірності революції?

"І читач творець, не тільки я, не тільки ми - письменники. Я шукаю, і ви шукаєте" ("Редактор Карк").

Яку думку висловив М.Хвильовий цими фразами? Що ви "знайшли" для себе у новелах письменника?

З'ясуйте суть трагедії М.Хвильового за словами відомого західного критика та літературознавця Василя Гришка:

"Хвильовий - українець дійшов до заперечення Хвильового - комуніста, і тоді - перестав жити Хвильовий взагалі".

У чому своєрідність художнього стилю М.Хвильового? Визначте риси модернізму в новелах письменника.

Іван Багряний

(Іван Павлович Лозов`ягин)

Ходи тільки по лінії найбільшого опору, і ти пізнаєш світ. Ти пізнаєш його на власній шкурі. А пізнавши світ, ти пізнаєш себе, не понесеш душу свою на базар, бо вона буде цінніша за Всесвіт, і не буде того, хто міг би її купити.

І.Багряний

ОГНЕННЕ КОЛО

І

От вони машерують. А навколо — квіти... квіти... квіти...

Сонячний Львів. Величезні юрбища. Люди на бальконах і в вікнах будинків. Рідні й нерідні, близькі й далекі, але все свої — друзі, товариші, матері, батьки, сестри... Безліч їх! А вони — військо, щойно нарекрутоване, юне, сповнене надій, сповнене жадоби небувалого подвигу за них, за всіх отих, що обсипають квітами, мерехтять до них сльозами радости, обсипають благословеннями. Квіти... квіти... квіти... Веремія квітів. Квіти летять з усіх боків і падають, падають, як весняний дощ, перетканий веселкою. А разом з ними — теж немов квіти — дівочі усміхнені обличчя, пломеніючі очі, очі, очі — безліч їх, вони товпляться обабіч... І, збільшуючи мерехкотняву водоспаду квітів, мають, не-мов би пелюстки, руки, безліч піднесених рук мають привітно... А крізь той дощ квітів, крізь ту мерехкотяву рук машерують вони. Це вони машерують вулицями гордого, древнього й славного українського міста, що до болю, до крику прагне знову волі й блеску... Воно про те снило у всі тяжкі години плачу й горя всенародного, протягом десятиліть, століть, з давен-давен, в час масових шибениць, мордів і розстрілів, в час найбільшого відчаю... І ось неначе вдарив десь сонячний промінь і позолотив надією темні мури й жалоби... І це тому стільки урочистостей, стільки мерехтіння очей, стільки наївного шалу. Це тому мешканці цього древнього, змученого міста закидають їх квітами. Квітами надій, квітами воскреслих сподівань, квітами віри у чудо...

Це не сон. Це — спогад.

Їхня дивізія машерує вулицями Львова. Майбутня дивізія, майбутній пострах ворога, майбутній носій немеркнучої слави, зародок великих героїчних армій... А поки що дивізія буйної молодости. Вишикувана по-військовому, молодість пружно відбиває крок.

Це все молодь, зелен-зеленісінька, цвіт землі галицької й

негалицької, цвіт землі української... Між тією молоддю є зовсім майже діти, і в них тремтять уста від хвилювання... А на них сиплеться дощ пелюстків, не-мов благословення матері, що отут десь стоїть заплакана, згорьована, осамітнена, але виряджає дітей на великий подвиг...

І трепеще серце від зворушення.

II

"Паникадило" в небі погасло, і від того темрява раптом згусла, а в ній заграви пожеж, далекі череди язиків полум'я з горючої, запаленої "катюшами" землі, спалахи вибухів та мерехтіння трасуючих куль стали яскравіші, творячи велетенське вогненне коло. Діаметр його — десятки кілометрів.

Всередині те коло тепер залите густою темрявою, димом, мрякою. Де-не-де в темряві раптом зрине лускітнява автоматів, і знову тихо.

Ба, це ж там всередині вся їхня дивізія... і увесь тринадцятий корпус!.. — думка зринула, як порада, як потіха. І справді — це заспокоїло. Він тут не сам! О, він тут не сам! Тут десь їх дванадцять тисяч... Приречених... Так, дванадцять тисяч самих тільки тих, що машерували Львовом так недавно, обкидувані квітами,— молодих і зелених... Таких, що ще й пороху не нюхали... Тепер вони замкнені в цьому вогненному перстені. А ще ж скільки інших!...

Від цього стає легше. В гурті все легше. Він поривається йти туди, до гурту, шукати їх. Шукати! Там вони. Всі! До своїх. Але...

А може, там вже нікого й немає? Може, всі щезли, зникли, вилетіли, як камфора, а увесь той простір заповнив ворог, і то він там причаївся грізно, а з усієї дивізії, з усього корпусу лишився він тільки сам у цьому перстені.

Нашорошившись, Петро слухає якийсь час. Але потім нашорошеність слабне, вертається апатія. Петро шукає, на що би спертися спиною й так сидіти. Треба дочекатися ранку. Вже, мабуть, не далеко. Але темрява не розходиться, а ще більше гусне. Боже, з якою ж мукою повзе час. Де ж він, той ранок!..

Збоку в темряві ніби бовванів якийсь пеньок чи стовп. Петро підсувається,— так, це пеньок розщепленого дерева,— він спирається на нього спиною й так сидить, дивлячись у темряву просто себе. Гарматні над головою перестали вити. Стало ніби тихіше.

Ніч тепла, аж душна, липнева.

Петро сидить і чекає, чекає, слухає дзвін у вухах,— то біжить час і ритм його відбиває пульс у скронях... В темряві пролітають повз нього яскраві вогненні ця-точки — це світлячки (чи "святоіванівські хробачки", як кажуть у цих місцях), це значить, тут близько ліс чи сад, але Петрові здається, що ті вогненні цяточки відірвалися від того проклятого водограю над Бродами і замчали аж сюди.

Петро заплющує очі. І з надзвичайною яскравістю, помимо його волі, зринаючи з глибини позасвідомості, з найдальших кутків мізку, проходить перед гарячковим внутрішнім його зором, немовби на екрані, все, що сталося за такий короткий, але такий несамовитий подіями час...

III

Парада у Львові — то було давно, здається, вже тисячу років. Потім була тяжка проза, тяжкі солдатські будні... Власне — потім був Ромцьо, його товариш, юний і веселий його друг Роман Пелех з Дрогобича,— непереможний оптиміст. Всі його називали Ромцьом, лише він один називав Романом. Цей юнак заступав тоді для Петра все, він був як прапор, що трепетав бентежно й життєрадісно на понурому, хмарному тлі, пориваючись в сине небо, яке безперечно було, напевно десь за тими олив'яними тяжкими хмарами. Він затуляв собою прикру дійсність для Петра... В тяжкій прозі солдатських буднів вишкільної каторги Нойгаммера, Оснабрюка, Бенешова, де вони побували разом, в мряці моральної депресії від приниження, нудьги й тяжкої зневіри. Роман горів як радісна свічка надії й безмежної віри в їхнє велике, героїчне призначення, ради якого можна терпіти все. Все терпіти, і навіть приниження, навіть образливе, гірке становище "унтерменша". Аж не віри-

лося, який великий заряд життьового оптимізму, шаленої вітальної сили, кришталево чистої віри в свою правду й полум'яної любови до покривдженого народу свого було закладено в цю людину, в цю майже дитину, в цього юного романтика з блакитними очима, що одяг сталеву військову уніформу з відзнаками "СС", сталевий гяжкий шолом і мусів цілі дні гупати на полігонах солдатськими чобітками. Ті ковані чоботи натира-и на його юних ногах мозолі й водяні пухирі, так само, як і вся солдатчина натирала болючі пухирі на його юній душі, так само, як натирала пухирі на душі гяжка й ганебна доля "унтерменша"... Але він терпів. Він промінився надією й радістю. Наперекір всьому. Навіть тоді, коли вже всім було ясно, що перспектива, яка їх чекає, дуже й дуже кепська. Війна увійшла в найжорстокішу фазу, для них не витворюється жадної сприятливої ситуації для виконання історичної мі-сії, навпаки, ставало ясно, що та війна немилосердно змеле десь їх на порох, і пропадуть вони ні за понюх табаки, щезнуть десь отак, між иншим, і ніхто навіть не знатиме, де їхні кості. І головне — пропадуть вони за чужі інтереси, хоч як вони за ті чужі інтереси не мали й не мають охоти воювати, хоч яку вони плекали й плекають мрію боротися за інтереси свої, власні. І головне — той чи ті, за чиї інтереси їх буде змелено на порох, трактують їх як бидло, як худобу, як "унтер-менш ів". Постійно й незмінне, їхні інтереси розходяться, й про це вибранці прекрасно знають. Вони напевйо про це знають, бо це ясно без роз'яснень, бо це закономірність, бо так завжди було. І тому вони без пояснень брутальні, гверді, без жадних сентиментів,- - бо вони стремлять до своєї мети: наївні розрахунки цих "хлопців", як вони вже навчилися їх називати, підпо-рядкувати собі. І тому вони їх так нещадно муштрують. Вони готують усіх їх, отаких блакитнооких Ромців, на гарматне м'ясо, "унтерменшівське" м'ясо, і тільки... З усвідомленням цього не одному з них, з тих "хлопців", гірко було на серці й на душі. Гірко було й за ті паради, за ті квіти, що ними їх обкидувано, виряджаючи на цей "подвиг", за ті помахи рук, якими їх благословляли матері, за ті "повітряні" поцілунки, якими їх дівчата нагороджували як лицарів... Нащо вже Петро був твердої вдачі й завжди, зробивши

якесь рішення, якусь обравши мету, йшов до неї через усі труднощі й не зневірявся, але тут і він посірів душею. Усвідомлення трагізму їхнього становища, усвідомлення якоїсь загальної великої помилки душило його, але ще більше душило усвідомлення безвихіддя їхнього взагалі, безвихіддя не тільки їх, а взагалі. І на тлі цього вели-кого безвихіддя їхня трагедія — це не помилка. Це не їхня помилка! Це вислід безвихіддя. Вислід трагічного безвихіддя!..

В такій ситуації, при такому моральному стані юний Ромцьо, рядовий стрілець, а пізніше зв'язковий з сотні зв'язку, приходив увечері до Петра в гості, сідав на ліжко, скидав запиленого шолома, витирав спітніле чоло й посміхався. Він приходив, як брат до брата, напевно відчуваючи, що його поява, сяйво його очей неодмінно приносять щастя й радість. І це так і було. Відбувши тяжкий і довгий день муштри і чергову порцію моральної (а часом і фізичної, у вигляді ляпаса чи штурхана) зневаги від свого начальника, німецького капрала, він посміхався! І говорив замріяно:

— Ну-ну, нічого... Знамените, дідько його бери! — і далі викладав енергійно, з глибоким переконанням все ту ж, хоч кожен раз на новий лад, свою мрію:

"Нічого. Терпи, козаче! Але нехай-но Ромцьо скінчить вишкіл!.. Але нехай-но тисячі нас скінчать вишкіл! Але нехай-но Ромцьо і тисячі нас навчаться володіти технікою!.. Тоді ми побачимо, хто з нас "унтер-менш"!"

І він розвивав свої думки, розгортав широку картину, радісну, героїчну перспективу, про яку думали й ті, що обкидали їх квітами, і за яку й обкидали їх квітами їхні брати й сестри, батьки й матері... Це ціла оптимістична концепція. Поки вони — тисячі їх — вишколюються, оволодівають наймодернішою технікою, беручи її хоч і з рук ворога, тим часом в жорстокому ході війни, в останньому корчі напруження всіх сил обидва вороги впадуть знесилені й вичерпані, впившись один одному в горлянку... І ось тут тоді вийдуть вони — юні, свіжі, сталево зорганізовані й здисципліновані, і розгорнуться на всю силу — дивізія розгорнеться в корпуси, корпуси в армії... Вони пройдуть по землі тріюмфальним маршем, вони докінчать справу: і слід

васкородять по обох ворогах і принесуть на вістрі меча свободу своєму народові та й п тавлять той меч на сторожі тієї свободи, на віки вічні.

Намалювавши таку картину, пломеніючи своїми очима і всім надхненним лицем, Роман, рядовий стрілець, зітхав з готовністю на всі жертви:

"За це варто терпіти, навіть коли проклятий той ковбасник б"є по шелепах. Нехай б'є, вже недовго".

Після таких візит Петрові було легко і радісно на душі. Те, що говорив Роман, -- це ж, власне, те, що думав і він завжди тут і перед цим. І це те, шо думали й всі. Це ж, власне, та пружина, що рухала всіма, привівши Їх сюди. Це думки й настрої всіх. Тільки в одних вони починали пригасати, заливані тяжкими буднями й отрутою зневіри, і більшим життьовим досвідом, і життьовою утомою, з якої завжди родиться скепсис.

Ромцьо ж нічого того не мав, ніякої зневіри й скепсису,-- він був на старті свого життя, сповненого безмежної віри в те, в що раз повірив. А тому він сам не пригасав і не давав пригасати своїм ближнім, своїм товаришам. Особливо ж він не дав пригасати йому, Петрові, тягар на плечах якого, покладений життям, був уже, здавалося, непосильним. Німецька касарня, а в ній явне упослідження й фальшивість їхнього становища почали його убивати зовсім, гасити його мрії; він взагалі не переносив касарні, а ця була особлива. Та тут приходив цей хлопчисько до нього, наївний такий і такий опромінений безмежною вірою і непогамовною молодістю, і не давав його мріям умерти.

Він їх розворушував, немов жар у печі, докидав туди своє полінце, здмухував попіл утоми й зневіри, й ті мрії палахкотіли знову, і палахкотіла знову підсилена, безмежна віра в свою (їхню) правоту. Це давало сили переносити таку тяжку дійсність.

IV

Їхали на схід з піснями, ніби на якесь свято. Принаймні в Петровому ешелоні пісні гриміли увесь час, незважаючи навіть на те, що часом (це коли вони їха-ли німецькою та чеською

територією) небо вкривали хмари англійських та американських літаків, що мерехтіли безліччю блискучих цяток у зеніті і тягли за собою довгі борозни білого диму, загрожуючи раптом розсипатися жахливим градом і всей ешелон обернути в пил.

Найулюбленішою й найгримливішою піснею була знаменита тая, давня стрілецька:

Ой видно село, широке село під горою...

Села ніякого не було видно, бо мимо поїзда, наїжаченого зенітками миготіли лише німецькі дорфи, а потім чеські містечка та черепичні покрівлі фільварків та розбомблені станції. Але вони - співаки - бачили за тим усім таки село. Широке село. Українське село. Рідне. їхнє! Квітуче. Зворушливо гарне...

...Широке село під горою.
Ой там ідуть стрільці, січові стрільці до бою!

Ради такої нагоди навіть не гріх би було в старій пісні переміняти одно слово, вставити нове, щоб дужче пасувало до нової дійсности:

"Молодії стрільці до бою!" - як то хтось пробував робити за непогамовним бажанням включити таки себе в цю пісню. Осучаснити її в такий спосіб. Це ж пісня про них.

І село те їм увижається. Видно його.
Вони його бачили теє широке село...
І називалося воно Броди...

Петрові теж це невідоме й незнайоме містечко десь там, біля Почаєва, ніби увижалося отим оспіваним "широким селом", де йдуть з таким романтизмом "стрільці до бою". Ідуть і інших поривають.

Іде, іде військо крізь широке поле.
Хлопці ж бо то хлопці.
як соколи!

Де ж той Роман?! Той синьоокий мрійник!
Мабуть, теж десь отак співає.

Коли навантажувався ешелон, прибув машиною на станцію командир їхньої дивізії, генерал Фрайтаг. Він приїхав новеньким військовим "опелем". І Петро мав тут нагоду його бачити. І мусів собі признатися тоді (і увесь час потім це враження його переслідувало) - враження від командира дивізії було досить таки кепське, погане. А це багато значить для вояка, яке враження на нього справляє найстарший командир. З давен-давен ведеться, що для вояка командир тільки тоді командир, якщо він собою заступає батька. Недаремно в старовину (та й пізніше) до титулу найстаршого воєначальника в Україні вояки додавали ще додатковий титул - "батько". А це що? Це батько?..

Серед перону стоїть досить добре вичищений і виголений, але непоказний, лише дуже набундючений німець з хлистиком у руці. Генеральський кашкет на ньому стоїть розтрубом, як корона на павичеві. Це Фрайтаг. Фрайтаг розмовляє з майором П., що стоїть перед ним на-струнко. Майор П. високий, кремезний, генерал проти нього досить миршавий, але кутики уст у генерала при тій розмові презирливо опущені. Це презирство відчуває майор П. і через те він червоний, як рак, від розгубленості чи від образи. Десь високо воркотить ворожий літак, і видно, що генерал стоїть, немов на шпильках, ледве утримується, щоб раптом не чкурнути й не утекти десь під прикриття, одначе кутики його уст презирливо опущені, і опущені вони не з презирства до того літака, не з презирства до смерти, а з інших причин: він, бач, розмовляє не тільки з нижчим чином, а ще й з людиною нижчої раси, з "унтерменшем", з українцем, що є азіятом... Це так і написано на виду в генерала.

Петрові тоді серце тьохнуло, стиснуте поганим передчуттям, шарпнуте думкою, що з таким командиром во-ни далеко не заїдуть. Е, ні, з таким "батьком" їм швид-ко "жаба цицьки дасть". Ніби на підтвердження цього, розмова Фрайтага з майором П. раптом скінчилася такою сценкою.

Фрайтаг тримався-тримався хоробро, та й не витримав фасону, смикнув лицем угору, де нагло завили скинені з зеніту

бомби, втягнув голову в плечі, а далі ки-нувся до машини, до свого "опеля", та й був такий... Бомби впали далеко десь за станцією, але якже як швидко вони здмухнули генерала!

Майор П. лишився сам на пероні, здивований і огірчений, покинутий нагло своїм командиром, що навіть недоговорив якихось там вказівок. Подивившись якийсь час в той бік, де зник Фрайтаг, майор П. витер долонею піт з чола, зідхнув і махнув невиразно рукою.

Ця сценка чомусь особливо чітко відкарбувалася в Петровій пам'яті. Ех ти, біда яка! Отакий от у них "батько!" Отакий от у них найстарший командир! Отакий у них отаман!

VI

Почався нерівний шалений бій.

Петро думав було, що після бомбардування з їхньої піхоти й взагалі з усього їхнього війська на цім відтинку не залишилося нікого в живих, а воно он як заговорила земля автоматами, й кулеметами, й гранатами! А воно он скільки їх підіймається з землі й перебігає розстрільнями вперед!..

Одчайдушними зусиллями їхні частини намагалися затягти проломину, зліквідувати прорив, спинити ворога. Спинити! Бо ж на карті стоїть життя тисяч товаришів, горе і сльози тисяч їхніх матерів, щастя й цілість всієї землі їхньої, отих бідолашних селян, що ще вчора благали їх про порятунок та про захист...

Дивно! Просто дивно!.. Ні, це дух того синьоокого романтика, того мрійника, того Романа, запаленого невгасимою вірою в свою правду і в перемогу над злом... Юнаки билися, як справжні лицарі, як герої. В бою виявилося, що вони таки дістали досить добрий вишкіл, вірніше, той вишкіл, що вони дістали, був тепер помножений трагізмом ситуації на відчай і відвагу приречених, а це велике помноження! Немалу ролю грав тут і гнів на своїх "вчителів" і "союзників", що так безпардонно зрадили їх, лишили напризволяще, повтікали. Перед самісіньким боєм з ворогом ви-явилося, що вони фактично лишилися без старших командирів. Тоді команду перебрали свої, молодші старшини замість тих німецьких

начальників, що вночі щезли десь, і з цими командирами своїми вони кріпко стояли проти набагато сильнішого ворога.

В середині бою розкотилася чутка, що 30-й полк зрадив і перейшов до ворога. Це було як лиховісний грім над нещасними душами. Пізніше виявилося, що

все неправда, але зразу це подіяло убивчо. Хто пустив ту чутку, невідомо, але вона пройшла по всіх позиціях" пригноблююча й страшна своїм спрямуванням — спрямуванням на психічне заломання людей. Тільки ж у багатьох відчай викликав зворотну реакцію — посилив спротив.

Пекло тривало довго.

Петрова батарея була розбита в тартарари. Особливо трагічно скінчили ті бідолашні коні. Коли батарея потрапила під інтенсивний обстріл і коли, щоб її вихопити з вогню й перенести на інші позиції, користаючись з невеликої павзи, підлетіли їздові на конях" раптом упало відразу кілька тяжких стрілен — і все геть потонуло в гурагані вогню... Загинула половина їздових, загинули всі коні, поковеркало дві гармати, розбило скрині з амуніцією... Треба ж статися такому нещастю, треба ж було тим стрільнам упасти в таку хвилину! Страшне спустошення!.. Одначе ті гармаші, що лишилися живі, повели далі обстріл з двох уцілілих гармат, дострілюючи решту набоїв... Кирило Діброва показував дива, де в нього та й сила бралася — він сам працював за кількох.

З тих коротких хвилин один кадр врізався Петрові в мізок: це кінь з їхньої батареї, що йому перебило кряж,— він несамовито іржав і біг на двох передніх ногах, власне, намагався бігти, високо задерши морду з закривавленими ніздрями та очима, повними жаху, й тягнучи перебитий зад; він швидко бив копитами, трусився увесь, як у лихоманці, й іржав комусь навздогін, ніби доганяв своїх товаришів... Ця картина зринула, коли розвіявся дим і пил після вибухів.

Батарея була розбита, але вони не відступили; розстрілявши всі набої по ворожих танках, Петрові гармаші зірвали гармати, а самі разом з ним приєдналися де якоїсь групи, що зайняла оборону тут же, поруч. Вони міцно трималися в укріпленнях і билися гранатами і панцерфавстами та кулеметами проти

ворожих танків і танкеток, билися проти вдесятеро сильнішого ворога. Власне, самого ворога в людській подобі не видно було, лише скажене, скрегочуче залізо, десятки тонн заліза що пашіло й ригало вогнем. Поцілені з гармат панцерфавстів або підірвані на мінах танки й танкеткі корчилися, мов дивовижні плазуни, розкручуючи луску своїх ланцюгових пасів, гублячи їх, занурюючись шкереберть в землю. Деякі з них, поцілені в бак з пальним, горіли, мов кострица, позначаючи чорнив димом і смородом паленої гуми й м'яса передпілля позицій одчайдухих оборонців, на радість їм, наснажуючи їх дерзкою відвагою, надією, зухвальством. Ворога можна бити! Можна?.. Але обличчя ворога не видно було, який він. Який він? Глянути йому в очі би! Який він?

Петра це бажання опанувало цілком. Немов тому умирущому глянути на живих востаннє, так йому кортіло глянути в обличчя ворога,— в живе обличчя, в його очі,— який він?

І от, ніби зумисне для того, щоб зробити Петрові приємність, вже тоді, коли здавалося, що ворог змінив напрямок танкового маршу на захід, перенісши його південніше, раптом на шляху з'явилася група тяжких танків Т-34 — шість штук — і, звернувши з шляху" помчала просто на той відтинок, де був Петро з своїми недобитками. Це було кущувате й добре укріплене узвишшя, що панувало над шляхом, замикаючи його вогневою заслоною. Шлях був захаращений розбити-ми машинами, возами й укритий чорними вирвами та горами свіжої землі, як кротовинами. Петро лежав з Дібровою в рові в самім центрі відтинку.

Побачивши, як ідуть танки просто на них, Петрові похололо на душі. Не тому, що це танки. Це не перші танки, що він їх бачив, але ці йдуть спеціяльно на них. І то тоді, коли його батарею розбито й він мусить боронитися з не властивою для нього зброєю! Та й тієї обмаль! А танки, кваплячись, повзли з грохотом, то поринали в заглибини землі, в лощинки, в зустрічні ями, то підносилися знову вгору довжелезними хоботами гармат. Ті гармати раз по раз ригали полум'ям просто себе. Поруч з гарматами нестримно гиркотіли кулемети, засіваючи

все навколо свистом і шумом за-іза. Від того свисту й від того реву аж вітер піднявся, так здавалося. За танками летіла геть трава й груддя землі, як з-під лап вогнедихих драконів, що тую землю дерли пазурями й метали на всі боки. В міру наближення танків усе живе все більше прилипало до землі в своїх ровах і ямах. Петро глянув на Кирила Діброву — бідолащний хлопчина зблід смертельно й безтямно дивився просто себе в землю витріщеними очима. Навряд чи він щось бачив. Він тільки слухав рев, слухав, як наближається вірна смерть, і тратив панування над собою з кожною секундою. Петро теж відчував, як нерви йому відмовляють в послухові. Багато разів він дивився смерти у вічі, але бути живцем похованому, притоптаному такою потворою, ще й прискороджёному.- це страшна перспектива, гірша від усіх можлиих. І рятунку немає. Гармати мовчать, бо їх, либонь, на цілім їхнім відтинку фронту вже немає. Утікати? Не можливо. Битися? Чим? Хтось ліворуч від них з жахливим криком вихопився з ями й кинувся навтьоки, але тут же був посічений з кулеметів і впав навзнак головою назад, у яму, з якої був вистрибнув. Кирило Діброва, спаралізований жахом, стояв навколішках у рові біля Петра, стояв зсутулений і без жадного зв'язку шепотів молитви... Молитви, яких він ніколи не знав, ніколи не вчив... Він навіть не бачив Петра. Вухами слухав залізний рев, викоченими очима дивився просто в грудку землі й напевне тієї грудки не бачив, а посинілими губами вимовляв благальні слова до Вищої сили без всякого ладу. Кадик йому шарпався спазматичне,— чи він ковтав сльози, чи ковтав слину, якої у роті не було... Йому, мабуть, так як і Петрові, пересохло в роті й язик став колодою, і він ковтав, та нічого проковтнути не міг... А танки наближалися. Вони вже зовсім близько. Один іде просто на них...

Петро шарпнувся, до болю зціпив зуби, щоби якось прийти до пам'яти. Треба ж щось зробити!.. Щось зробити!.. Нерви виривалися з-під контролю, з-під пану-вання.

Боже, яка то жаска річ страх! Страх, що паралізує волю, паралізує розум!

Ніби осяяне сліпучим прожектором зринуло дитин-ство, чітко-чітко, й жах, пережитий у дитинстві,- переляк від уроеної

відьми. Жах, що заморозив кров. одерев'янив жили, зупинив серце...

А потвора вже дихає ось тут...

В дитинстві Петро вхопив сокиру й без пам'яти жбурнув її в двері, де стояла відьма,- сокира так гли-боко зав'язла в дубових дошках, що батько потім дивувався, звідки в дитини взялося стільки сили... В такому самому безпам'ятстві Петро вихопив у Діброви в'язку гранат, що збирався сам себе підірвати, зсмикнув забезпечника й, схопившись у рові на повен зріст. шпурнув в'язку гранат наперед, в чорну рухливу масу, а сам повалився в рів на дно. Він знає, що він схлипнув як дитина, прощаючись з усім, ні, схлипнув тому, що не міг уже панувати над нервами, чекаючи смерти, чекаючи, як посунеться на нього земля...

Земля посунулася, але не привалила.

Петро навіть не почув вибуху. Віл тільки почув, як шелестіли грудочки землі, скочуючись на дно. Але це він почув уже потім, як прийшов до пам'яти. Власне, він не знепритомнів, бо він не панночка, але сталося щось на зразок того, ніби він раптом умер. А потім воскрес. Це був провал пам'яти. Прийшовши до свідомості, Петро побачив Кирила Діброву, що сидів і сміявся, такий радісний, опромінений. В їхнім рові було повно диму. Далебі Діброва збожеволів. Але ні.

- Гляньте! - промовив Діброва, киваючи туди, нагору.

Замість нагору, Петро подивився на Діброву з-під лоба й опустив очі, він ладен був провалитися крізь землю, пригадавши, які то вони були допіру герої.

- М-да-а...- промурмотів Петро понуро.- Теж мені герої! Я один! А ти другий!

Діброва зовсім не образився, сидів і блаженно посміхався, немов немовля, щойно вийняте з купелів А посміхаючись, квапив:

- Ні, ви тільки гляньте!..

Петро визирнув з рова. Перед ними, кілька метрів усього, горіла сталева потвора. Далі ще така сама, охоплена полум'ям. Ліворуч метрів сто одна лежить боком... А там ще одна й ще... Всі шість танків було знищено якоюсь страшною силою... Диви, диви! Таке враження, що "одним махом всіх побивахом", зовсім

як у тій казці. Ліворуч і праворуч стояв піднесений гомін по ямах і щілинах, перегукування, веселі репліки... Виявилося, що якась їхня протитанкова гармата розстріляла усторч три танки, одного збила їхня таки артилерія, відкривши вогонь зліва, один підірвався на мінах, а одного хлопці самі закидали гранатами з усіх боків,- це оцього, що загнався найдалі, що горів перед Петром, так що невідомо, хто саме заподіяв йому смерть.

Оглянувши таку панораму, Петро опустився на дно рову, простягнув ноги і з нервового відпруження глибоко зідхнув, а тоді глянув на Діброву й засміявся, чудасія!" - Діброва сміявся не перестаючи. Тепер вони сміялися удвох. Закурили, жадібно затяглися димом і сміялися.

Чудасія! Отакі вони вояки! "Герої" отакі "липові!" А тим часом танки все ж немов лизень злизав! Факт. І вони залишилися живі. Живі!

Передано було звідкілясь від уст до уст, що ворожі танкові колони пішли південніше, прориваючись на захід.

Можливо. Але тут бій не припинився.

Надходив вечір, а бій не вщухав. Навпаки, ворожий обстріл ніби все посилювався. Ворог зосередив потужний вогонь своєї артилерії на невеличкі дільниці, що Її займала горстка безумців і не давала ворогові по-ширити проломину... Ба, вже ніхто з тих безумців не думав про проломину, лише кожен думав про те, як би дорожче продати своє життя, бо ж було всім ясно, так усім видавалося, що їх - оці їхні частини, які опинилися на цім південнім крилі,- оточено з усіх боків... Мовби на доказ цього, надвечір почали бити "катюші", посилаючи серіями свої чортячі набої, і що було жахливим - "катюші" били вже не спереду, а звідкілясь збоку чи ззаду, у спину... Думалося раніше, що, все, що відбувалося за день, то було пекло. Ні, ось щойно тепер зробилося пекло. Від розривів стрілен "катюш" загорялася земля... Вона зразу спалахувала в кількох місцях, і той вогонь розливався, розповзався все ширше й ширше, наводячи на людей панічний, без-умний жах. Люди вистрибували з вогню й падали в ями й вирви, шукаючи прикриття, шукаючи рятунку, і билися... Відбивалися від навколишнього жаху всім, чим могли.

Не один того дня збожеволів. Не один того дня сам

застрілився або тяжкопоранений бувши й не бачивши рятунку, а ворогові здаватись не бажаючи, або від психічної перенаснаги, не в силі всього перенести. По-стрілялося цілий ряд старшин і рядових стрільців, у кого "нерви не витримали". А ще більше було вбито нещадним вогнем ворога або витолочено танками.

Петро був поранений у голову. Але не вийшов з бою, не залишив товаришів. Він не був героєм, але й не був боягузом, а вже зовсім не був тим, хто сам собі життя укорочує, бо чого нібито квапитись, як для того, щоби життя укорочувати, є вороги. Він не вийшов з бою тому, що, по-перше, раненому все одно нема куди подітися - жадних санітарів, жадних рятункових засобів, жадних польових шпиталів чи перев'язочних пунктів,- лише смерть від нещадного ворога. По-друге, тому, що більше всього на світі боявся полону,- для кого, для кого, а для нього полон означав би щось жахливіше за біблійне пекло. По-третє, тому, що мав волю битися до останку, до останнього зідхання. Він не був один такий. Таких було багато, що, опинившись перед ось таким бідним вибором, вибирали боротьбу до останку, і лише тяжкопоранені дострілювали самі себе. Легко поранені тримали далі закривавлену зброю в руках, якщо їм не зраджували нерви.

Петро був поранений порівняно легко, як на ці умови,- десь зачепило трохи голову кулею чи уламком бомби, вибивши на якийсь час пам'ять. Але потім одуріння минуло, й він міцно тримався на ногах. Стрілець і кулеметник (а недавній артилерист) Кирила Діброва (а може, й інший хтось) забандажував йому поранену голову, скориставшись з індивідуального пакету котрогось убитого, бо свого не було. Кров заливала очі, й Петро гаразд навіть не роздивився, хто ж не саме сповивав йому голову, мов та "рідная мати"...

Як вже вечоріло, рештки людей виходили з суцільного вогню й диму. Петрові кров утамувалась, і він бачив світ. Світ був опаловий, кривавий від заграв і вечірнього сонця, що закочувалося за червоно-чорний обрій. І такий той був світ грімливий, що розсідалася голову Дим ішов хмарами, й ішов морем вогонь по землі...

Під прикриттям диму й кривавого смеркання рештки їх

виривалися на північний захід, туди десь, до своїх. Підтримували один одного, спіткалися падали, але йшли, йшли, йшли... Виривалися з вогню.

VIII

— Глянь, глянь! — прошепотів Роман чомусь приглушеним голосом (хоч тут можна було кричати на всі легені), коли після чергового вклякання перед ворожи-ми літаками під якимсь грудцям вони піднесли голови. Літаки, постріляв-ши з бортової зброї, полетіли далі, а Романові корч схопив горло й через те він прошепо-тів, а не закричав, хоч з грудей йому видирався крик... Перед ними була "фігура", одна з тих чисельних "фігур", що стоять над шляхами й дорогами, і це вони біля неї були вклякнули, шукаючи захисту. Це мала би бути Божа Мати, але на постаменті її не було... Постамент був подзьобаний бомбовим череп'ям, за по-стаментом стирчала стара груша, геть розщеплена бомбою на кілька частин, з обчухраним гіллям, з пов'ялим листям на обламаних раменах, а на тій груші висіло ганчір'я чи й ще щось, закинене туди вибухом... "Глянь!.." — взяв Роман тремтячою рукою Петра за плече. Петро повернув голову й теж здригнув: трохи оддалік перед ними на окопі, на чорній, розритій землі лежала горілиць сніжно-біла Божа Мати. З дитям на грудях. Вона була сніжно-біла... Ні, вона була би сніжно-біла, якби не була закривавлена... Вона була закривавлена. Краплі крови червоніли на ній яскраво-яскраво, на грудях, на обличчі, на раменах. Краплі крови червоніли й на немовляті, на пухлих його рученятах, і ноженятах, на ніжному його обличчі...

Петро здригнув увесь від маківки до п'ят услід за Романом. Але вони затремтіли по-ріжному, з ріжних причин, вірніше, з ріжної реакції на бачене. Роман тремтячою рукою зтяг шолома й перехрестився. Й прошепотів:

— Бачиш? Божа Мати! Що... що це тобі каже? Що це тобі нагадує ця символіка?.. Це ж символіка!!.

Так, це символіка. Це символіка їхньої Вітчизни, якщо би виповнювати її великим змістом. Але Петра схвилював до самої

глибини зміст малий, простіший. Він знав, що це стояла от над шляхом фігура Божої Матері, хтось біля неї сховався, шукаючи рятунку, під час налету бомбардувальників, впала бомба, убила того чи тих, хто сховався тут, і забризкала кров'ю сніжно-білу Марію з Дитям, ще й скинула її з постаменту. І тепер от Божа Мати лежить горілиць і дивиться в сине небо скорбними очима. Ніби перед тим вона була жива, а тепер убита... І дитя теж, що так припало до грудей, ніби було живе, а тепер от вбите... Все дуже просто. Але Петра це видовище струсонуло до самих глибин його душі з іншої причини. Він зтяг свого шолома геть... В свідомості раптом чітко-чітко зринув той жахливий сон, що він його бачив уночі. Яка точна, точнісінька копія!.. Убита Ата з закривавленим дитям на грудях. Краплі крови ворушаться й стікають великі та масні, сяють і проміняться, як рубіни... Але чому з дитям?! Чому з дитям?!

Світ пливе шкереберть від такого точнісінького жалю й розпачу, як той, що обхопив його був тоді, уві сні. Від розпачу, що душить залізними лещатами.

— Що з тобою, агов!! — смикнув Роман Петра за лікоть злякано.

Петро схаменувся. Протер очі, стріпнув злегка головою, ніби струшуючи болючий сон, а насправді відпекуючись від дійсності, швидко звівся й кинувся до мотоцикля.

— Вперед, Романе!

Ніби утікав від баченого. Квапився так, як тоді у сні. Вони сіли на мотоцикль і погуркотіли. Божа Мати лишилася лежати на окопі, на розритій чорній землі, дивлячись широко відкритими, скорбними очима в синє небо. Сніжно-біла, лише людською кров'ю облита.

Чим далі вони посувалися на схід, тим більше бачили хаосу й метушні. Тим більше безладдя.

Так під бомбардуванням хлопці нарешті добралися до мети,— вони таки прибули до штабу дивізії, до по-стою командира дивізії генерала Фрайтага. Це було десь біля Переволочної.

І тут, власне, вони побачили справжню й найбільшу причину їхнього лиха, тут вони побачили центр справжньої

паніки, що вже почала розгоратися як пожежа...

Вони прибули, щоб дати звіт і дістати твердий наказ, призначення, керівництво, розпорядження їхньою солдатською долею, а тим часом натрапили на найтяжчий фрагмент трагедії, а може, на головну причину дальшої трагедії.

Генерал Фрайтаг відмовився від командування дивізією. Покинув її.

X

Над однією братською могилою, зробленою в бомбовій вирві, Петрові випало промовляти. Тяжко йому було промовляти, але щоб підбадьорити живих, він мусив щось сказати про мертвих. Він говорив просто, спокійно і мужньо, а сам був змучений і печальний. Він не мудрствував, не подавав нікому лицемірних надій, говорив терпку, оголену правду — правду про їхню загибель, але й про їхню славу. Він говорив так, ніби це була вже остання їхня братська могила, ніби в тій братській могилі вже лежить і він. Говорив тихо, але слова його западали в саме серце почорнілим у боях друзям...

XI

— Майбутні історики німецькі напишуть, що тут до останку, до загину стояли німецькі солдати, але то не буде правда... Доказом цього є оця братська могила, одна з незчисленних, що були й що ще будуть тут, по нас. Ураган її зрівняє з землею. Нащадки її забудуть або й не знатимуть. Але це нічого не міняє. Тут лежатимуть кості як доказ, що до останку, до загину тут стояли Ми. І ця правда колись устане на увесь зріст і буде записана на скрижалях історії. Кожен пяль цієї землі тут полили своєю кров'ю Ми. Українські вояки. Та навіть коли би лишався тут останнім тільки один український вояк, український юнак, то це би означало, що цю землю захищав до останнього подиху від навали зі сходу він, український солдат, український невідомий, безіменний солдат, український самовідданий романтик. Але ж тут нас лишилося не один! Нас

тут лишилося ще кілька тисяч. По-ставили чоло ворогові в цілком безвиглядній ситуації. Це Ми поставили чоло ворогові в цілком безвиглядній ситуації! Ми боротьбу програємо, але наші кості в цій землі довго нагадуватимуть нащадкам, що ми боролись. Це Ми боролись! Це НАШІ кості, друзі мої!

Те, що ми божеволіли від жаху, то наша справа. Так, ми божеволіли від жаху й кричали тваринячими голосами, розчавлювані танками, живцем печені "ка-тюшами", дірявлені на решета ворожими автоматами та кулеметами й кромсані сталевим череп'ям гарматнів, але наш крик, наш переляк, наші воплі простить нам оця наша земля. Нашу панічну часом розгубленість і наші безпам'ятні передсмертні благання та прокльони від нестерпних мук нам простить наша земля, оця наша сира земля. Ми не були героями. Усі "герої" були деінде й лишились живими. Ні, ми були простими юнаками, які ніколи в своєму житті нікого не вбивали і не вміли вбивати, але які любили свою землю палкою любов'ю й ради неї стекли власною кров'ю в жорстокій нерівній боротьбі. Ми не були героями, нас убивав ворог, як кроликів, але й ми вбивали ворога нещадно. Ворог убивав нас, не знаючи ми-лосердя, ми його убивали теж, не знаючи милосердя.

Нас переможено, але це не є правда. Нас вибито. Нас вимордувано. Нас витолочено, це так. Але нас не переможено. Бо ми не здались. Ми не здались воро-гові й не піднесли руки догори.

Минуть роки, минуть десятиліття, минуть століття, про нас говоритимуть різні речі, про нас говоритимуть, може, навіть зі сміхом, як про тих, що панічно ридали від жаху, але ніхто ніколи не скаже, не посміє сказати, що ми піднесли руки догори й здалися. Ні. Ніхто цього не посміє сказати! Бо це буде неправда. А хто не здався, той ще не є переможений. Поляглий навіть в нерівнім бою не є переможений до кінця. Він лише є фізично вбитий, але ворогові нема з чого тріюмфувати. Неупокорений мертвий воскресає завжди.

Минуть десятиліття, і ми воскреснемо в народній пам'яті... Нас тут так багато лягло, а це немало ляже кістьми, що цей шматок землі української і ці дні, за-тягнуті димом і нашими

воплями, лишається в віках, як українські ще одні Термопіли...

XV

Світ не сприймається вже в реальній цілости. Бо його немає в реальній цілости. Він розщеплений, розмонтований. Він розламаний на скалки, роздертий на шмаття. Небо поколоте, як побите люстро. Все побите і все двиготить. Рух. Дим. Мряка судного дня. Хаос Содома і Гоморри. Але ж, Боже!! Пощо ж на них Содом і Гоморра?!

Світ нагадує збомблений музей, бачений якось. З хаосу, з диму й кіптяви вихоплюються то там, то там окремі, уцілілі образки, окремі шкіци,— химерна мозаїка румовища, мозаїка руйнованого світу. І тепер цей світ лишається в гарячковій пам'яти, як химерна мозаїка, як окремі кадри, вихоплені оком бли-скавично з хаосу й зафіксовані в клітинах мізку навіки. Фантастична мозаїка.

Ось юнак, років 18-ти. Зовсім, зовсім молоденький, ще з дитячими рисами обличчя. Він стоїть, закам'янівши, біля стовпа, очі його заплющені, зуби зціплені, чуб на ньому присмалений, лице почорніло. Час від часу очі його відкриваються широко-широко й знову закриваються. Він стоїть мовчки, нерухомо. Він спаралізований жахом. Це тяжкий психічний шок. А може, божевілля. Він живий, але він уже загинув. Може, він застрілиться сам. Може, його розчавить танк. Може, його зрешетить з "фінки" або проколе багнетом ворог. Може, він згорить в вогні експльозії набою "катюші"... Але то вже все дрібниця,—він вже загинув. Тільки очі його безтямно ще відкриваються й закриваються...

Таким він стоїть Петрові у віччю. І чомусь неодмінно біля нього, за ним, над ним швидко-швидко біжить той кінь з перебитим хребтом, біжить на двох передніх ногах, трясе високо задертою головою й ірже тоскно, призивно: "Підождіть!.. Підождіть!.."

Ось б'є зенітка. Не замаскована, не захищена ні-чим, вона стоїть серед шляху, серед побитих возів і машин, там, де її захопив налет ворожих літаків, на відкритому місці, і гарячкове

відстрілюється — б'є в зеніт. Поцілений літак іде "штопором" вниз. Другий береться полум'ям і летить, як торпеда, по похилій лінії, тягнучи довжелезний шлейф чорного диму. А зенітка б'є й б'є, гарячкове, надхненно, — обслуга метушиться жваво біля неї, зовсім не кривочись під бом-бами, бо нема де критися. Над нею кружляють кілька бомбовозів, заходячи на бомбардування... Бомбардувальники розвернулися й скинули свій жахливий вантаж,. обслуга зенітки припадає до станини, до люфа, завмирає й витріщеними очима дивиться просто смерти у вічі... Удар! Хмари землі й диму... Коли розвіюється дим і пил, коли осідають тонни землі й череп'я, на місці зенітки — порожнеча, там вже нікого й нічого немає. Лише оддалік, закинена геть на поле, димить поковеркана станина — все, що лишилося від тієї протилетунської гармати.

А ті, що були біля неї, щезли. Навіть не скрикнув піхто. Так, ніби їх зовсім і не було на світі.

Ось людина біжить, охоплена полум'ям. На ній горить одежа й горить волосся, і горить наплечник... Людина хоче відстебнути наплечник і не може. Хоче погасити волосся й не може... Вона реве, падає на землю й качається, й скавулить від жаху та болю — упирається головою в землю й крутиться на однім місці, вона хоче заритися в землю живцем... і конає. І кричить вже почорнілими, спеченими устами:

— Мамо!.. Ой, мамо ж рідная!.. О-о-о-о!..

Мова та жалібна, тоскна, голос дзвінкий, тонюнький.

— Мамо!.. Ой, мамо ж!..—Цей крик-вопль ще стоїть у повітрі, а хлопець вже готовий, він замовк, захлинувся й вже лежить, мов скарьожена головешка.

Повз нього йде вогонь, хилитаються язики полум'я, мов вогненні кобри повзуть, підіймаючи голови з зеленої ще трави й бур'янищ, сичать. А під тими кобрами чорніє й димить земля.

Ось вояк із випеченими очима. Хвилини його почислені. Світ йому померк, і померк розсудок, але він бачить життя внутрішнім зором. Він маячить, лежачи на траві, й оточений близькими друзями... Він бачить своє дитинство. Він розмовляє з батьком. Він пропонує батькові погасити воду, що чомусь

загорілася, та й сідати обідати. Він тягне тихим, благальним голосом:

— Може б, ми вже обідали, тату?!

Тягуча павза. Товариші хмуряться, безпорадні, розгублені, а хлопець зідхає хрипко й знову благальне, уперто канючить:

— Може б... Може б, ми вже обідали, тату?..

Хлопці мають тягти жеребки, хто мусить його до-стрілити. Коли наломано вже сірників і вкинуто в хустку, а ту хустку затиснуто в жменях, лишаючи лише вузьку щілину, щоб простромити пальці й узяти жереб, узяти вирок фортуни,— виявляється, що жеребків уже тягти нікому. Ніхто не хоче ризикувати, бавитися з фортуною в піжмурки.

А вояк з випеченими очима навіть не знає про муки своїх товаришів, про тії жеребки, він взагалі ні-кого не впізнає, реальний світ вже для нього не існує. Він увесь в іншому світі.

— Може б, ми вже обідали, тату?

Ось сільська церковця...

Вона стоїть на пагорбі й горить, як смолоскип, піднявши в небо два стовпи диму,— один стовп білий, а один чорний. Білий стовп диму з дзвінниці, а чорний з даху самої церкви. Обидва стовпи клубочаться в сине небо, не змішуючись, кожен сам по собі. Церква горить самотньо, ніхто її не гасить, бо в навколишньому селі, либонь, жадної живої душі... Раптом з небес злітають бомби з несамовитим, сатанинським виттям, падають — і церковцю всю підносить в повітря... Вона злітає вгору, немов лялькова коробочка, розломлюється вгорі й валиться назад. Вибухи бомб підхоплюють її знову й тепер уже летять високо вгору обаполи дошки, стовпи, каміння, тріски, шмаття полум'я й хмари піску та диму...

Згодом виявилося, що в тій церковці було повно дітей, і жінок, і стариків. Вони вклякнули й так стояли навколішках, молитовне згорбившись і склавши руки. Вони шукали рятунку, захисту. І вони вірили в заступництво, вони вірили в неспалимість цього міс-ця. І та їхня віра була така велика, така безмежна, що коли навіть почала церква наповнюватися димом, люди не кинулися навтьоки. Вони вірили в недотор-каність, вони

вірили в неможливість, щоб смерть і поруганння перемогли святиню. А що вони вірили, що ніхто не дерзне посягти на святе місце, що навіть найлютіший ворог не допустить блюзнірства. Тим більше, що ворог знає, що в війні церква є притулком беззахисних і беззбройних.

Ворог дерзнув...

Коли підоспіли вояки, на місці церкви була лише велика димляча могила, звалище трісок, обсмалених підвалин, поломаних образів, різного череп'я і поковерканих людських тіл.

Якась бабуся, що лишилась жива, стояла навколюш-ки, простигши руки в небо, розхристана, простоволоса... Вона, здавалося, втратила мову й тільки потрясала простягненими костлявими руками й пасмами сивого волосся, побиваючись над загиблими.

Побачивши вояків, бабуся скинулася вся, простягла руки до них і видихнула з самого серця в нестямі:

— Дітки! Ой, де ж ви барилися, що й не захистили нас... Дітки!

XVIII

І на цей раз Петра й Романа минула смерть. Хоч не минула більшости з їхньої групи.

Коли закінчилось бомбардування й блакитнокрилі машини відлетіли й коли розвіявся дим і пил, очам живих відкрилося жаске видовище.

Земля навколо них вивернута наверх золотого жита, поховала під чорним шаром столочене ураганом золоте колосся, взялася велетенськими кротовими на-гребками, вкрилася димлячими кратерами й їдучим смородом тротилу. Поміж тим усім лемент, стогін, прокльони й благання поранених про допомогу. По-калічені тіла товаришів звивалися тут і там... Загинули майже всі... Лишилося чоловік з десять, що разом з Петром і Романом зірвалися на ноги. Серед уцілілих було й троє німців... Живі побігли помежи кратерами, оглядаючи моторошну картину спустошення. Ранені кричали до них,

благали дострілити... Боже, як лопіт кричали, як вони благали, ті люди з повириваними животами, з попереломлюваними хребтами, з повідриваними ногами й руками!.. А один здалеку, боючись, що його не помітять, високо підняв голову, звівся на руки й повз, тягнучи перебиті стегна за собою, повз швидко й кричав щось нечленоподільне... Петро глянув і стрепенувся увесь, мов ударений струмом: «Знову той кінь! З перебитим хребтом!.. Біжить на передніх ногах і не може, й ірже жалібно, тоскно!.."

Юнак, що стояв поруч, великоокий, без шолома, з присмаленим чубом, зняв тремтячими руками свій автомат з шиї й простяг його німцеві, такому ж як і сам молодому розгубленому солдатові:

— На... Ти німець, тобі не жаль... Дострiль!.. Дострiль їх усіх... Ти німець, тобі не жаль... На! На!

Німець відсахнувся, подивився на простягнений автомат, подивився навколо, подивився тоскно угору — і опустився на землю... І раптом заплакав. А по-тім зідхнув і під поглядами всіх присутніх, звертаючись до них, твердо промовив:

— Добре... Я німець... Я покажу приклад.

По тих словах вийняв пістоля й швидко вистрілив собі в скроню.

Юнак, що подавав автомат, вражений, хотів миттю зробити те саме, але Петро вхопив за автомат рукою.

— Стривай!.. На те є ворог, щоби нас убивати! Ти чув, як про це казав Роман?

А лемент ранених не вщухав...

Боже, цього не можна витримати! Але як же ж бути? Найлегше би було утекти. Але як утекти?! Як же ж покинути цих нещасних отак мучитися?!

Час наглив, вони не мали у себе в запасі жодних зайвих хвилин, бо кожної миті міг їх викрити ворог, оточити й винищити, одначе не могли залишити цього місця, їх в'язало почуття товариської солідарності, оте саме, що змусило німецького солдата застрілитися самому, якщо він не в стані був прикоротити мук товаришів, а тим більше не міг їм допомогти.

Але чим їм можна допомогти? Нічим. Вони вже нічим не

зможуть їм допомогти. І ніхто в цілому світі не зможе їм допомогти!

Тяжкі секунди повзли для кожного довго, як на тортурах. Треба негайно рушати! Але хто візьме на себе відвагу подати команду рушати, покинути все так...

Деякі з поранених уже сконали самі, але більшість були живі й кричали про допомогу... От людина без рук, без ніг, вона кричить про допомогу, або про смерть, як про милосердя. Про смерть з товариської руки! А той з перебитими стегнами, заплутавшись у столоченому гураганом житі, уже не міг повзти, звивався й квилив, квилив щось нечленоподільне — він благав: крім того, що йому було перебито стегна, він був поранений у груди... Петро, обливаючись потом, запитував себе, чи це справді милосердя: не могти людині допомогти й допускати, щоби вона так тяж-ко мучилася. Воскове бліде обличчя того нещасного трепетало корчами й було вкрите буйним потом, що стікав струмочками на закривавлену землю, а голос усе квилив і квилив... Петро дивився на той піт, слухав квиління й стискав руків'я автомата, відчуваючи, що він перестає володіти собою... Але хтось раніше перестав володіти собою, тим вирятувавши Петра від необхідности брати зайвий тягар на свою совість. Поки тривала боротьба в Петровій душі, вояк, що стояв збоку, перехрестився, тяжко зідхнув і ступнув наперед, пішов помежи вирвами... Низка коротких пострілів — і лемент ущух. Настала тиша... Вояк вернувся назад, до живих товаришів, і став осторонь, окремо, продмухуючи пістоля. Він стояв, повернувшись спиною до друзів, і млявими, спокійними рухами намагався вправити магазинок у пістоль, а руки йому несамовито тремтіли...

Без команди всі постягали шоломи й похилили голови. Раптовий тягар, що навалився на душу, при-гнув ті голови до землі... Ніхто не сказав ні слова над цією незаритою братською могилою, всі тільки тяжко дихали й витирали, розмазували піт на обличчях... Лише той, що стріляв, пішов, і пішов, і пішов житами помалу, зсутулений.

Постоявши хвилинку, всі кинулися слідом. Вони утікали від цього місця, як від місця ганебного, як від місця довершеного

тяжкого гріха. Хоч вони в тому й не винні! Ні, вони в тому не винні! Але чи їм матері це вибачать? Оті, що будуть чекати своїх синів, чи вони вибачать! І чи вони це простять?! І чи вони це зрозуміють?!!

Вони бігли, спіткаючись, геть.

Вони подалися так швидко, як тільки могли, скільки мали ще сили. І від братської крови втікали і поспішали видертися, щоб розказати бідним матерям, де ж лежать кості їхніх синів, і як ті сини та й за що умирали. Вони подалися шукати собі рятунку, шукати щастя.

XIX

І Довго біг Петро. І ще біг би та й біг, до останку, доки не впав би, коли б Роман не опритомнів. Роман опритомнів і почав кричати. Тоді Петро схаменувся. Глянув на себе — рукави, штани й чоботи були в крові, що цебеніла з перебитих Романових ніг. Ті ноги теліпалися в штанах безвольні, чіпляючись за кущі будяків та за юрби житнього колосся над обніжком, по якому Петро біг, від того Роман і кричав.

Схаменувшись, Петро поклав Романа на землю й сів біля нього, безпорадний, охоплений відчаєм.— але вже іншим відчаєм, таким, що витверезує голову, при-водить людину до нам'яти.

Що ж робити? Ах, що ж робити?! Ну, що ж робити, коли товариш останній і єдиний і найвірніший у цій безвихідній трагедії, такий от поламаний, побитий і вмирає?! І нічим не можна врятувати, нічим не можна допомогти.

Роман затих, перестав кричати. Лежав мовчазний, безживний. Лежав нерухомо, лицем угору.

Коли Петро глянув у те лице — побачив, що Роман цілком притомний, очі Романові дивляться на нього спокійно, пильно.

— Поклади мене зручніше,—промовив Роман чітко, хоч і тихо.— Поклади головою на обніжок... Так... Спасибі... А сам... будь спокійний. Все добре.

Лице його було бліде-бліде від упливу крови, по-крите шкляним холодним потом, але погляд притомний, розумний.

— Відстебни мою флягу, там є вода,— звелів Роман все тим же тихим голосом.

Петро швидко одстебнув фляту, там дійсно було трохи води.

Ковтнувши з фляги, Роман перевів дух, заплющив очі й так лежав нерухомий. Нарешті зібрався з силами, розплющив очі (Петрові видно було, як він напружувався, розплющаючи очі, ніби так вже йому було тяжко підіймати повіки), розплющив і довго дивився на Петра, водив по ньому очима, зупинився на обличчі й чигав на щось, ніби намагався щось вичитати на тому обличчі, якусь відповідь на якесь своє болюче, ще не висловлене запитання.

Утомився від споглядання й знову закрив очі. Думав щось з мукою. Гірка посмішка зажевріла на без-кровних устах, він поворушив ними й ледве чутно про-мовив:

— От... Ну, от... Знаєш, я думаю... колись люди в Україні... матимуть приказку — "загинув, як під Бродами!.."

Павза.

— Цебто, замість отого... "як сірко в ярмарку". Павза.

— Значить... ні за нюх табаки...

Коли Роман говорив, він помежи словами рипів зубами від болю і стогнав.

Петро бачив, що бідолаха говорить зовсім не те, що думає. То його довгий і тоскний погляд, яким він перед тим дивився йому в обличчя, говорив про щось інше.

— Твоя правда,— сказав Роман, вичитавши в погляді свого друга недовіру.— Я мелю... зовсім... не те...— і повернув зручніше голову, а повертаючи, страшно застогнав і ще дужче зблід. Заплющив очі. Піт по його чолі і по щоках стікав і капав з мочки вуха на сіру суху землю, роблячи її мокрою й чорною. Роман розплющив очі і впився ними, замлоїними мукою, в очі Петрові. А тоді промовив, перемагаю-чи біль і жаский зміст своїх думок:

— Скажи... Скажи мені... Чи ти вірний мій друг? Чи такий, як і я тобі? Скажи?..

— Так... Я вірний твій друг, Романе.

Роман облизав шерхлі, пересмаглі уста та:

— А тепер скажи... Чи ти... Чи ти виконаєш мою волю? Скажи!..

Петрові тьохнуло серце, він зрозумів, чого хоче від нього його приятель, що він говоритиме, про що він проситиме, благатиме, наказуватиме. Але як він на це відповість? Як він на це відповість, коли з усіх клітин його єства підіймається протест. Він цього не зможе! Він ніколи-ніколи цього не зможе! Ах, Боже!..

Петро дивився на патьоки поту на Романовому обличчі, на те, як той піт скапував з мочки вуха на землю, й метався душею, що ж йому сказати, ну, що ж йому сказати?! Нарешті зібрався з духом і промовив якнайбайдужішим голосом:

— Гм... Залежить що... Що?

Роман скривив уста болісне, прикусив губу з досадою, з жалем. Мовляв, що ж ти питаєш, що ж ти час гаєш, коли й так усе ясно, все ж ясно! Але вголос серйозно й спокійно, й терпеливо пояснив, ніби справді Петро не розуміє:

— Ми той... Ми ще трохи поговоримо... А потім... той... Потім ти виконаєш мою волю... Ти мене при-стрелиш... І рятуйся сам. Чуєш!

Петро мовчить.

— Я прошу тебе!

Боже! Ну що ж Петрові сказати на це таке жалібне прохання, на прохання друга! Він сидів мовчки посірілий, стис щелепи, звів брови. Ніколи в житті він так не думав, так шалено, з такою мукою. І ніколи в житті він не мав такого безвихідного становища. Уста йому так як і Романові, пересмагли, пошерхли, голос пропав,— він кілька разів пробував заговорити, але голосу не було. Нарешті .відкашлянув і прохрипів:

— Е-е... Скажи ж і ти мені... Скажи, Романе, чи ти вірний мій друг? Га?

— Так,— тихо прошепотів Роман і заплющив очі, зіяв брови, вже знаючи до чого йде.— Так.

А Петро так само хрипко, як і перше: — А тепер скажи... чи ти застрілив би мене?

Мовчанка. Роман лежав, заплющивши очі й звівши брови та тяжко-претяжко дихаючи. Мовчав дов-го й нарешті зідхнув:

— Н... н... не знаю.

І з цього "не знаю" видно було, що він ніколи би не застрілив свого друга, навіть, коли б це мав бути великого милосердя.

Петро зідхнув з полегшенням. Це до певної міри звільняло його від страшного, хоч і товариського, обов'язку. Дивився на патьоки поту на смертельно блідому, безкровному обличчі її згадував того юнака, з перебитим хребтом, що повз, а потім отак сходив потом, конаючи, та все благав про товариську кулю, як про милосердя: згадав свій відрух зробити товариську прислугу й тепер вслухався в своє нутро, чигаючи а такий самий відрух. Але відрух такий не приходив прийти не міг. Але як же ж бути?!

— Не знаю.— зідхнув шепотом Роман у напівмаячінні, відповідаючи без сумніву на запитання, чи за-стрілив би він Петра, свого друга.— Не знаю.— По-мовчав. Потім розкрив очі й прошепотів твердо:

— Я тебе не застрілив би, бо... Бо життя мені не поставило такого іспиту... Чуєш? Не поставило!.. Бо ти здоровий... А мене... А мене ти пристрелиш!.. Му-сиш! Мусиш!..— розхвилювався та й забився в нападі пекельного, нестерпного болю. Він стратив свідомість і так страшно рипів зубами, що Петра вкрив холодний піт від душевної муки й від внутрішньої боротьби: боротьби між співчуттям, раптовою готовністю піднести автомат і вчинити акт милосердя, та між жахом взяти на свою совість життя товариша, а головне — втратити його навіки зі своєї вини, а тим часом — ану ж вдасться його вирятувати! Може ж!..

Хоч видно було, що товариш конає.

Петро думав, що це вже остання хвилина й що його товариш відходить, що милосердя до нього прийшло само собою. Він нахилився, вдивляючись в пе-редсмертні корчі на обличчі друга... Але милосердя не приходило. Роман знову прийшов до пам'яти і вхопив здоровою рукою за Петрову руку й проговорив швидко, швидко крізь спазму в горлі:

— Ах, Боже! Як це все страшно!..

Помовчав, перемагаючи біль. А потім повів помутнілим

поглядом навколо й прошепотів помалу-помлу, розтягуючи слова:

— Так ти... кажеш... снилось тобі... що ти рідну землю їв?

Петро мовчить.

— Ах, Боже, Боже! Як не все страшно!..

Помовчав, переводячи дух. А далі хапливо:

— Але це ще не все... Не все... Чуєш? Це ще не все...— І стиснув руку панічно:— Ще ж нас наші нащадки й прокленуть... (павза) — Де нащадки! Нас прокленуть наші сучасники!.. (павза) — Нас прокленуть ті, що нас посилали... Бо ми... Бо ми не здобули їм волі... (павза, маяття)... Так... Прокленуть... І відмежуються від нас... І скажуть... будуть кричати: Розпни, розпни їх!.. І мертвих розпни!! (павза) — І власний, рідний кат розпне, а власний наш, хитрий з біса Пилат умиє руки... Отой хитрий наш Пилат... Умиє... Від нас, від тисячів нас і від матерів, що породили нас...

(Павза. Зідхання крізь клекіт у грудях).

— Але нічого. Ми умрем, і Бог нас спитає, хто винен за цю неповинну кров... І ми скажемо, що ми самі винні... Ми — "хлопці"... Ми — романтики... І Богові збрешемо, захищаючи тих усіх наших... Бо ми солдати... Ми хотіли добра... Та... ми солдати...— останнє прошепотів ледве чутно і, закінчивши, зідхнув так само ледве чутно:— Е-ех-х...

І замовк. Лежав нерухомо. Стиснув міцно Петрову руку й мовчав. Важко дихав. Він мав високу гарячку і його кидало то в жар, то в холод. Час од часу цокотів зубами й говорив щось незрозуміле. А далі затих і лежав спокійно, постогнуючи. Лежав так довго. Нарешті повернув голову й показав Петрові очима кудись у бур'ян, посміхнувся блідо:

— Ось... Я ж казав... Чорт тобі посилає панцерфавста! Візьми!

Дійсно, під обніжком, в густому бур'янці лежав панцерфавст, справний, наладований. Але Петрові було не до панцерфавста, хоч серце йому неприємно стиснулося. Він не був містиком, але з тим проклятим панцерфавстом справді було таки щось від містики. Одвернувся. Гарячкове перебирав у голові, як би і чим би ж допомогти Романові. Аніякої лікарської

допомоги бути не може. Аніяких медикаментів у нього самого. Та й що ж тут медикаменти й які медикаменти тут допоможуть, хіба ціанкалій (посміхнувся гірко). Ще б могли врятувати хірурги, якби вони були, або якби ворог був милосердний до скалічених, та й то якби хопилися зразу. А так... Ворог — то е не-милосердний ворог, та й ніхто в нього не стане просити ані пощади, ані милости. Що ж до медикаментів — то пізно. Тепер пізно.

А Роман все більше мучився. Все тяжче йому було. Він вже не говорив, як перше, він тільки стогнав, качав головою по обніжку, що вкрився болотом під тією головою, бо буйний піт розмочив землю, перекладав голову з лівої щоки на праву, з правої на ліву... Уста йому покрилися кривавою піною — він покусав собі всі губи, стримуючи стогін, стримуючи шалений крик, що видирався з грудей. Він не просив Петра словами, бо був уже не здібний говорити, він тільки просив його поглядом, молив його, благав... І Петро мучився не менше за Романа, він кілька разів уже брався за автомат, але опускав руку в безсиллі... Не може! Він не може цього!..

Дивно — він же солдат і убивав людей і, мабуть, сотнями зі своїх гармат, а тут — не може...

Роман зрозумів товариша без слів і вже не просив навіть поглядом. Він заплющив очі й звивався в муках. Але не вмирав. І видно було, що він так просто і так скоро не вмре, що муки ті його будуть довгі, ой які довгі й пекельні.

Так, то впадаючи в безпам'ятство, то зринаючи з нього, Роман довго маявся. Нарешті, роздер здоровою рукою зітлілу від поту сорочку на грудях і видихнув у сине небо немовби всю свою муку й всю свою душу:

— Не можу!! Я вже не можу!..

А тоді, перемагаючи корчі, змобілізувавши всі рештки ще не погаслої волі, попросив:

— Пістоля!..

Петро хотів подати автомат, але перевірив — в автоматі жодного патрона. Тоді Петро кинув автомат у жито й вийняв з кабура тремтячою рукою свого пістоля... Прикусивши губу, вклав його в Романову гарячу руку... А сам відвернувся.

- Ні,- промовив Роман спокійно і в той же час жалібно:- Дивись на мене... Я хочу тебе бачити... Дивись на мене...

Петро обернувся.

- Так... Перекажеш матері... як зустрінеш... що я живий-здоровий... Колись вернуся... І поцілуєш...

І змовк, задихаючись. Спробував посміхнутись ясною, щирою посмішкою, підбадьорливою, тією давньою, оптимістичною. Не вийшло.

І, знаючи, що це в нього не вийшло, Роман раптом узяв у зуби люфу пістоля й вистрілив... Ніби спересердя...

Риси обличчя затрепетали-затрепетали... По них поповзла глибока тінь. Склепила їх. Зупинила трепет. Зробила обличчя сірим і мовчазним, як земля. Все. Засклілі очі наставилися в сине небо.

XXII

І от його настигла смерть.

Він сидів над якоюсь глухою дорогою, слухав грохіт бою з усіх сторін, слухав свій власний біль в душі і в серці, отаке якесь скімління, немов плач немовляти, намагався його вгамувати... Думав над тим, що ж то за такий ворог, що так нещадно напосівся, що має стільки злоби й жорстокости, й смертельних засобів у своєму розпорядженні, які він вергає немилосердно і безугавно, але який він сам? Який він сам? Яке його обличчя? Ось скільки часу триває це пекло, але він так і не бачив ворога в обличчя, не бачив його зблизька. Не дивився йому в очі. Які в нього очі? Що в тих очах написано?.. Як би в ті очі перед смертю глянути! Як би його побачити зблизька, подивитися на нього нещадного і немилосердного! Отак віч-на-віч...

Ось над цим думав Петро мляво, сидючи осторонь від дороги на купі землі біля глибокої бомбової вирви, як раптом почувся грохіт, що наростав і котився на нього. Петро підвів голову й побачив велику сталеву потвору — сірий, советський танк "Т-34". Танк з ревом котився по дорозі, вирнувши з долини...

"Ось він, ворог!!"

Напевно, побачивши Петра на пагорбку, танк шалено і тріюмфально заревів, як жива істота, і попер навпростець, з наміром розчавити цього солдата в пошматованій, безбарвній, але такій характерній уніформі. Погнав, як хижак на свою жертву...

Петро без хвилювання подивився якийсь час на страховище, потім помалу сповз за пагорбок... Так, танк іде на нього. Ось це і е вона, Смерть! Наладувавши панцерфавста, Петро почекав якусь хвилину, спокійно (так, як колись чекав під час облав на вовка)... Потім швидко вихопився й вистрілив— пустив "кулак" усторч в потвору, а сам упав навзнак і покотився униз, у бомбовий кратер. Розлягся пекельний вибух... Лязг і скрегіт... І потвора раптом стала цапки над самою вирвою, тяжко зідхнула димом і чадом, повернулася боком і поповзла по інерції до вирви, накриваючи її й накриваючи Петра, що лежав на самісінькому дні. Але до дна потвора не дістала, бо розвернулася упоперек...

Якийсь час потвора пойорзала в передсмертних корчах, осипаючи землю на людину, що лежала внизу горілиць, ніби її загрібаючи. Пойорзала, поки не заглух мотор. А як мотор заглух, потвора перестала здригатися...

Петро лежав під сталевим драконом на дні вирви й чекав, що буде далі,--- він чекав смерти. Ось ви-скочать люди— вискочить ворог, якого він нарешті побачить, гляне йому п очі перед смертю, і все скінчиться. Але люди не вискакували, не чути було жод-ної душі, лише одну мить здалося, що хтось протяжно й глухо застогнав. Одначе стогін не повторювався. Тоді Петро вигрібся, виповз нагору.

Перед ним був велетень-танк... Башта в нього геть розвернута й крутиться, ляда люку скарьожена й відчинена навстяж та так і стоїть, ніби відзяплена щелепа в пащі апокаліптичної потвори, пораженої блискавкою. З середини пащі виходить дим і б'є нестерпний сморід паленої гуми, але полум'я немає. Танк чомусь не спалахнув, як звичайно, може, тому, що бак з пальним зостався неушкоджений... їдучий дим пробивається з люку й з усіх щілин --- можливо, там горить

всередині... А може, то з танка виходить дим і газ, нагнатий туди шаленим вибухом панцерфав-стової гранати... Петро стояв і зовсім спокійно міркував про це і так само спокійно дослухався до нутра танка. Всередині аніякісінької ознаки життя.

— Галло! — сказав Петро голосно.— Ану, виходь! Хто там?!

Мовчанка. Тоді Петрові раптом чомусь стало страшно. Незрозумілий і якийсь містичний жах струсонув ним. Чи то від думки, що він от убив кількох людей і вони тут ось, за сталевою стінкою, у череві танка й їхня смерть на його сумлінні, а чи то від тривожного якогось передчуття, що пройшлося ним, невідомо-звідки зринувши, і зродило той жах... Петро миттю стрибнув на танк і кинувся до люку... Заглянув...

Всередині темніли скорчені людські фігури,— люди в танкістських комбінезонах... Вони лежать, одне навалившись на одне...

— Галло,— сказав Петро тихо.— Живі?.. Ранені?.. Галло!

Мовчанка. Ані звуку.

Тоді Петро поліз у люк... Він хотів бачити ворога. Він хотів глянути йому в обличчя.

І він глянув. Те, що він побачив, струсонуло ним до решти. до мізку костей...

Дві фігури, скрючені на підлозі, не можна було впізнати. бо обличчя були опалені газом і заюшені чорною закипілою кров'ю.

Третя ж фігура припала до стерна, схилилась на нього та так і заклякла, поклавши голову на керунок ніби від утоми. І риси обличчя її були чисті...

І було те обличчя дівоче...

І було те обличчя знайоме...

...Ата!

Обличчя сіро-бліде, лише з вуха через краечок, з-під шолома, стікає смужка густої червоно-чорної крови і застигає на шиї...

Петро думав, що це галюцинація, що це божевільне маячіння... Але ні. Це Ата!

Перевів дикий погляд на фігури, скрючені на підлозі, й аж

тепер побачив, що то теж дівчата... Дівчата-танкісти...

У кутку, за керівницею, стоїть казаночок з варенею пшеницею всуміш з квасолею... "Це їхні харчі! Казаночок перехнябився, й "харчі" наполовину вили лись геть на якесь ганчір'я.

Знову перевів погляд на обличчя, покладене на керунок танка. Не здаючи собі справи, простяг руку й стягнув танкістський шолом з дівочої голови... Ата!!! З-під шолому розсипалося її буйне волосся, підрізане по колишній студентській моді,— волосся впало на чоло, на вухо, на щоку, заворушилося, як живе, роз тікаючись...

Петро повів рукою по ніжному, шовковому волос сі. й його шорсткі пальці заплуталися в тоненьки волосинках...

— "Ворог"...

"Так ось він, "ворог"!.."

Обережно виплутував пальці з полону тонюсіньких волосинок... Виплутував... А тоді раптом шарпнув і кинувся геть,

Виліз з танка і пішов.

Йшов тиняючись, помалу, потім швидше. Швидше.

Йшов не озираючись.

Не бачив нічого перед собою. Майже біг. Йшов із решток своїх сил. В ніщо. В порожнечу. В чорне провалля...

Утікав від того, від чого не можна втекти.

Запитання та завдання

1. Розглянувши життєвий та і творчий шлях Івана Багряного, обґрунтуйте твердження, що найплідніпим періодом діяльності та творчості письменника був еміграційний.
2. Поясніть смисл назви повісті "Огненне коло". Зверніться до висловлювання українського зарубіжного критика А. Юриняка: "Огненне коло" таки справді видатний твір: і граничною яскравістю, пластичністю змальованих сцен, і глибоким сенсом потрійного вогненного кола: кола переслідування навколо дивізії трагічного кола безвихідя, що в ньому опинився український народ, і, нарешті, кола "розмонтованого" світу нашої цивілізації."
3. І.Багряний зображає крах дивізії січових стрільців як велику трагедію, коли "українці в радянській формі вбивали українців у формі німецькій" (Ю. Покальчук). Який це мало вплив на долі Петра і Романа?

4. Використовуючи текстовий матеріал, схарактеризуйте стосунки між німецьким командуванням та українськими "унтерменшами".
5. З якою метою письменник вводить у текст повісті українські народні пісні ("Ой видно село, і широке село під горою", "Ой ти, земелько, ти моя ненько", "Запрягайте коні в шори, коні воронії")? Яке ідейне навантаження вони несуть?
6. Висловіть власні думки з приводу діалогу між Романом і Петром.

Неправда!

Що неправда?

Неправда, що земля скінчилася, це б то наша батьківщина. Це вона скінчилася, як іти в один бік, як тікати. А як іти навпаки — ой-ой-ой-ой! — і покрутив головою. — Як утікати — то вже ні цаля. А якби наступати — ого-го!"

7. Доведіть слушність напису на могилі Івана Богряного в м. Новий Ульм (Німеччина):

Ми є. Були. І будем Ми!

Й Вітчизна наша з нами!

ЧОМУ Я НЕ ХОЧУ ПОВЕРТАТИСЯ ДО СРСР?

Я вернувся до своєї Вітчизни з мільйонами своїх братів і сестер, що перебувають тут, в Європі, і там, по сибірських концтаборах, тоді, коли тоталітарна кривава більшовицька система буде знесена так, як і гітлерівська. Коли НКВС піде вслід за гестапо, коли червоний російський фашизм щезне так, як щез фашизм німецький.

Автор

Я один із таких сотень тисяч людей – українців, що не хочуть вертатися додому, під більшовизм, дивуючи ним цілий світ.

Я є українець, робітник з походження, маю 35 років, зараз живу без сталого житла, в вічній нужді, никаючи, як бездомний пес, по Європі, уникаючи перед репатріаційними комісіями з СРСР, що хочуть повернути мене на "родіну".

Я не хочу повертатись на ту "родіну". Нас тут сотні тисяч тих, що не хочуть вертатись. Нас беруть з застосуванням зброї, але ми чинемо скажений опір, ми воліємо вмерти тут, на чужині, але не вертатись на ту "родіну". Я беру це слово в лапки, як слово, наповнене для нас страшним змістом, як слово чуже, з таким незрівняним цинізмом нав'язуване нам радянською пропагандою. Більшовики зробили для 100 національностей єдину "совітську родіну" і нав'язують її силою цю страшну тюрму народів, звуть СРСР.

Вони її величають "родіна" і ганяються за нами по цілому світу, щоб на аркані потягти нас назад на ту "родіну". При одній думці, що вони таки спіймають і поведуть, в мене сивіє волосся, і вожу з собою дозу ціанистого калію як останній засіб самозахисту перед сталінським соціалізмом, перед тою "родіною".

Для Європейців і для громадян всіх частин світу (крім СРСР) дивно й незрозуміло, як - то може людина утікати від своєї Вітчизни і не хотіти вертатись до неї. То, мабуть великі злочинці, що бояться кари за великі гріхи перед своєю Вітчизною?

Мабуть тому до нас ставляться з такою ворожістю. Дійсно,

тут є чому дивуватися для тих, для кого слово "Вітчизна" наповнене святим змістом. Що може бути милішою за Вітчизну, за ту землю, де народився і ходив по ній дитячими ногами, де лежать кості предків, де могила матері.

Для нас слово "Вітчизна" також наповнене святим змістом і може більшим, як для будь-кого іншого. Але не сталінська "родіна". Мені моя Вітчизна сниться щоночі. Вітчизна моя, Україна, одна з "рівноправних" республік в федерації, званій СРСР.

Я не тільки не є злочинцем супроти своєї Вітчизни, а, навпаки, я витерпів за неї третину свого життя по радянських тюрмах і концтаборах ще до війни.

Вона мені сниться щоночі, і все ж я не хочу нині вертатись до нею.

Чому?

Бо там більшовизм.

Цивілізований світ не знає, що це значить, і може навіть повірити нам. Та, слухаючи нас, мусить поставитися до того уважно. Ми прожили там чверть століття, а говорячи тепер страшну правду про тамтешній світ, ми робимо це з повною свідомістю, що ставимо під загрозу смерті – терору і каторги всі наших близьких і рідних, що ще залишилися там і що на них Сталін буде виміщувати свою ненаситну злобу і кровожерну зненависть до нас, українців.

Одначе це не спиняє нас від бажання розказати світові хоч частину цієї страшної правди, що жене нас по світах крізь нужду, холод і голод геть далі як страшна примара, - правди про "родіну", про країну сталінського соціалізму і про нашу українську трагедію в ній. Отже:

I

Візьміть Малу Радянську Енциклопедію видання 1940 року, відкриємо її на букву "у" і прочитайте в рубриці "УРСР", що там написано. Це документ. А написано там чорним по білому, хоч і дрібними буквами, що Радянська Україна за переписом 1927 року мала українського населення 32 мільйони, а в 1939

році, цебто по 12 роках...28 мільйонів.

Всього лише 28 мільйонів! Де ж ділися 4 мільйони людей проти 1937 року?

А де дівся приріст, що за 12 років мав бути щонайменше 6-7 мільйонів?

Разом це виносить яких понад 10 мільйонів. Де ж вони ділися ці 10 мільйонів українського населення? Що з ними сталося в країні "цвітучого соціалізму"?

Ось через це я не хочу вертатись під більшовизм.

Я пройшов увесь тернистий шлях зі своїм народом і був живим свідком, де поділися ті мільйони. Того не можна розповісти в короткій статті докладно...

Причому підкреслюю, що я робітник (пролетар), цебто представник "панівного" в СРСР класу, від імені якого Сталін і його партія здійснюють т.зв. "пролетарську диктатуру". Але я є сином українського пролетаря, а, крім того, мати моя селянського походження...- ось це є нещастя цілого мого життя в "найдемокративнішому" СРСР.

І саме через те я був не тільки свідком, де ділися 10 мільйонів українського населення, а й часткою тих мільйонів, що разом з нами була мордована і знищувана послідовно через усі роки більшовизму.

IV

В 1929 – 32 роках в так званій "колективізації", більшовизм виповів війну заможному селянству гаслом "знищення куркуля як класу". В практиці це означало фізичне винищування колосальної маси людей, чесних трударів – хліборобів. І насамперед винищення українського селянства. Це знищення "куркуля як класу" в дійсності було для нас знищенням України як нації бо вона на 70% селянська. Під цим гаслом фізичного знищення винищено буквально мільйони українського народу. Всі ті маси людей, приречених на жертву, засилали в сніги Сибіру і Крайньої Півночі на смерть, де вони й загибали від голоду, холоду і хвороб, позбавлені всіх, навіть найелементарніших людських прав.

Висилали їх геть з усім, вириваючи з коренем, цебто зі стариками і з маленькими дітьми...

Кістьми цих українських дітей і матерів Сталін вимостив усі шляхи й нетрі той "необ'ятної родини".

V

В 1933 році більшовики організували штучно голод в Україні.

Перед очима цілого світу українське селянство вимирало цілими селами й районами, понад 5 мільйонів українського селянства загинуло тоді страшною голодною смертю.

Допомогу, яку зорганізовано було в Західній України під проводом митрополита Шептицького, братню допомогу тієї частини українського народу, що жила поза межами СРСР, під Польщею, Сталін відкинув і навіть нічого не сказав про це вимираючим українцям в СРСР. Навіщо? То не безпечно, бо то є національна солідарність...

Український народ в цій страшній трагедії був доведений до людожерства, до найвищого ступеня людської трагедії. Збожеволілі від голоду матері, з'їдали своїх дітей...

Ви, матері цілого світу, чи можете уявити собі такий стан і такий режим, коли б ви могли з'їсти власну дитину?

Ні!

Ви не можете цього навіть збагнути, ані в це повірити!

А це було в Україні 1933 році...

Цей штучно створений голод забрав колосальні жертви від народу, що нічого не хотів, крім свободи й незалежності.

Ось чому я ненавиджу більшовизм і не хочу вертатись на "родіну".

VI

В роках 1932-39 більшовизм знищив усю українську інтелігенцію: вчених, письменників, митців, військових, політичних діячів – тисячі і десятки тисяч людей, що становила собою верхівку народу. Багато серед них було комуністів тих,

що героїчно боролися в Жовтневу революцію за її гасла про свободу і справедливість, про рівність і братерство і були весь час вірні тім гаслам...

Більшовизм винищив їх саме для того, щоб позбавити український народ духовної верхівки, що змагалася до свободи й соціальної справедливості.

І винищив він їх, спершу піддавши страшній інквізиції, таким катуванням, що його знали лише часи середньовіччя, потім постріляв та позасилав на каторгу: в далеку Колиму, Соловки, на Землю Фраца-Йосифа.

Так загинуло багато моїх друзів і товаришів, так загинули письменники: Григорій Косинка, Д.Фальківський, Б.Антоненко-Давидович, Є.Плужник, Б.Тенета, Д.Загул, М.Йогансен, М.Куліш, С.Пилипенко, О.Слісаренко, М.Драй-Хмара, Б.Брасюк, М.Івченко, Г.Шкурупій, О.Влизько, Ю.Шпол, Гр.Епік, В.Підмогильний, М.Вороний, М.Зеров і інші...

Художники: І.Падалка, Седляр, І.Врона і інші...

Полководці: Якір, Дубовий, Гютюнник тощо...

Так загинули професори: Гермайзе, С.Єфремов, О.Дорошкевич...

У цей реєстр такий довгий, такий безконечний, як безконечна наша трагедія. Багато українських діячів – комуністів покінчили життя самогубством, як Скрипник, письменник-комуніст Хвильовий, голова Раднаркому УРСР Любченко тощо.

Серед усіх замучених діячів українського мистецтва, літератури й науки, багато великих імен, непересічних талантів, значних і шанованих в Україні.

Ось чому я не хочу повертатися під більшовизм й ніколи не дамся живим, щоб мене сталінські сатрапи взяли на "совітську родіну"...

XII

Я вернусь до своєї Вітчизни з мільйонами своїх братів і сестер, що перебувають тут, в Європі і там, по сибірських констаборах, тоді, коли, тоталітарна кривава більшовицька

система буде знесена так, як і гітлерівська...

Коли нам, українському народові, буде повернене право на свободу і незалежність, в ім'я християнської правди і справедливості.

Людині, що виросла в нормальних людських умовах важко повірити у все, що діялось там, на одній шостій частині світу, за китайським муром.

Нам світ може не повірити! Добре!..

Нехай нам влаштують суд.

Але на той суд Сталін не піде!

Злодій є злодій і такі цього методи.

Примітка. Посилаючи це до публікації в світ я свідомий того, що, в разі появи цього листа в пресі, більшовики руками НКВС замордують рештки моєї рідні, якщо там ще хтось живий. Одначе я прошу його видрукувати і підписати повним ім'ям. Все, що я мав до страчення, я стратив.

Запитання і завдання

1.Публіцистика І.Багряного досить багатогранна. Це - доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе. Поясніть, у чому особливості кожного з названих жанрів.

2.Як ви розумієте назву памфлету? З якого приводу він був написаний?

3.Прокоментуйте слова І.Багряного: "Я не хочу вертатись до своєї Вітчизни саме тому, що я люблю свою Вітчизну".

4.Чому на вашу думку, автор пишався тим, що є "сином українського пролетаря"?

5.Проілюструйте, як клас - гегемон розчистив шлях тоталітаризму.

ТВОРЧІСТЬ ДІАСПОРИ

Які слова для щирого привіту
Шукали в радості й, здасться, не знайшли?
Хіба не диво це: з далекого крайсвіту
До вас неждано ми у гості прибули.

В далекому краю нас знають добре всюди
«Юкрейніс» - це ми, і танці, і пісні.
Тепер погляньте, незнайомі й рідні люди,
За що шанують нас в далекій чужині.

І знайте: хай життя спус всілякі зміни,
Хай холодами б`є, хай спекою пече,
Ми будем тим, чим є: ми - діти України,
Бо українська кров у жилах в нас тече.

В.Онуфрієнко «Ми - діти України»

ЗОЯ КОГУТ

УРИВОК З ВІРША «ІСТОРІЯ АВСТРАЛІЇ»

...Австраліє! О Раю!
Забутий чар.склепів!
Австралія, шукала рук для. праці,
А ми - зупинки для - скитальських ніг...
З обох сторін лиш бізнес,більш нічого, Без краплі будь-якого почуття:
Вона нам для життя давала змогу,
А ми давали їй - своє життя.
Ані ненависти,злоби,ані любові,
Ні боротьби (крім у своїх рядах),
Життя біжить покірно й показово,
Вливаючись для нас в готовий шлях.
Де з нас самих зліпивши Україну
Й підкреслено наїжившись, грудьми,
Ми гордо стали проти «культобміну»

З землею,де жили колись і ми.
Де й нас не всіх за мужність перебило,
Бо ж ви та й я,здається ще в живих!
Чому ж на волі кричимо щосили
Проти подібних нам,а то й таких самих,
Як ми були колись,як жили, ще на рати
З країні черг, луб'янок і страху?
Та де вже нам дрібниці пам`ятати.

З добу ідейно-ярого спіху ...

УРИВОК З ВІРША «ОСАННА»

...Молімося!
Молімося за грішних і святих,
Й за нас - незрячих і горбатих.
Народе силачів слабих,
Дозволь тебе тут гідно привітати!
Як довго ще в хоромах не своїх
Ми будем наші свята святкувати?..
Не нарікаймо на чергу незгод,
Не плачмо,що це доля винувата!..
Як легко нам любити весь. народ,
Так важко нам - любити свого брата!
Й ми - п'ятдесят мільйонів силачів
Ще й досі ждем від слабших допомоги,
Й ніхто не хоче задля перемоги
Перемогти - себе самого!
О ні! Ми радше віддаєм ключі.
До краю нашого і наших дум поштивих
Тим,хто жорстоко чи благочестиво
(Заради пекла чи заради Бога...)
Готує нам велику благодать:
У рабстві жить чи в рабстві умирать...
Все як накреслено. Все так,як має бути:
Народ в тюрмі відсиджує покуту
За хріх дідів і за гріхи свої,
Співаючи півтупо і півп'яно

Про рушничок, зеленії гаї,
Про нещувалі й втрачені раї,
Про волю, що колись-таки нагряне...
Її зворушено цитуючи Тараса,
Хреститься до чужих іконостасів...

* * *

Чуже місто, чужі хмари,світ чужи.
А вночі - чужі примари і неспокій.
Чужі зорі, чуже горе, чужий зміст,
І паде з дерев осінній лист.
І цвіте в чужій весні весінній цвіт,
З чужім літі достигає чужий плід,
Чужі зими віють, холодом чужим.
Скільки весен? Скільки літ ще?
Скільки зим...

* * *

О художнику з пальцями вмілими,
Намалюй мене з крилами білими.
Намалюй мене як пташину!
Не малюй мене як людину.
Може, голубом я заворкочу,
Полечу,полечу - куди: схочу!
Може,в небо зведусь я чайкою.
Журавлям знесусь, Закигличу «кру»!
В чужині помру? В чужині помру.
Або жайворонком піднесусь увись!
Ти ж умієш все!
Намалюй,не бійсь!
А як крил не даси,
Дай, мій голубе,
Мені небо все Ясно-голубе
Намалюй мене хоч калиною!
Не малюй мене Лиш людиною!..

К Р А С А

Перший сніг, що вже пахне морозами,
Квітка,вдягнена в ранню росу...
Ми красу відчуваєм не розумомом,
Ми в душі відчуваєм красу.
В яснім погляді, може, невгаданім,
Може в листях верби навесні,
З церкві, може, що пахне ладаном.
Може, навіть в недоспанім сні...
Ми красу відчуваєм у спомині,
В шепотінні нічнім комишів ...
Чи не є вона вічности променем
В нашій людській голодній душі?..

ОСІНЬ

Ти подивисью, як червоніє ліс
Осінніми кольорами прощання;
Немов горить.. .Ти тільки подивись -
Яка краса,оця краса остання ...
Яка печаль в останній цій красі;
Яке життя кольорами розлите!
Горять ліси...Як жаль,що лиш ліси
Перед зимою вміють ще горіти.

НЕПЕРЕВЕРШЕНІ

В нас, українців, хиб таки чимало,
Про це писалось з будь-яких нагод.
Та чи комусь колись на думку впало,
Що ми - неперевершений народ?!
Народ такої рідкісної вдачі,
Що другого такого - не знайти!
Які були в нас муки і невдачі
На всіх шляхах в дорозі до мети!
Які страшні страждання й перешкоди!
Які колоди клали, нам до ніг!..

Але живучість нашого народу -
Ніхто ще заперечити не зміг!
Нас для терпінь створила, мабуть,
доля.
Її обдарувавши даром не простим,
Вагалась: чи додавши щастя їй волю,
Ми б знали,що робити з тим усим?

* * *

Україно! Невже я по рідній землі
Знов ступаю ногами моїми?
В мене зморшки тепер на душі - чолі,
З мене спогад про весни і зими -
Десь розтрачено мною в нерудних краях,
Десь протринькані в світ - чужому,
І тепер - тільки тугу в старечих очах
Привезла я до рідного дому.
Україно! В горінні нової доби
Так хотіла би знову вродитись!
Та - запізно... Тож прошу я долі: хоч би
Дала змогу Тобою нагрітись.
І вернутися знов до чужих берегів,
Зберігати цей спогад про Тебе.
До кінця емігрантських скалічених днів
Під чужим,хоч і лагідним небом.

ОЛЕКСАНДРА ПАРФЕНІВНА СУЛИМА-БЛОХИН

(ІВАННА ЧОРНОБРИВЕЦЬ)

П Р О Щ А Н Н Я

(Присвята Г.В.Ц.)

Не можу забути той вечір,
коли вдвійку ми тепло

прощались...
Дув холодний вітер у плечі,
купи жовтого листя
шептались...
Ми тихенько ішли,
а ще тихше
мовчали.
Завтра мій пароплав
до Європи відчалить,
Ваш шлях - на землі
Вашінгтона.
Розійшлися ми сумно, болюче,
дивились услід одне одному,
свідомо,що це ж неминуче,
час ритиме прірву - безодню!
«Пишіть!» - упало зненацька
крізь гамір хриплий,дикий,
Сміялись реклами хвацьке,
а ми розставались навіки...
Минають дні нестримним, кроком,
ріки біжать каламутним потоком...
Весело часом,а більше нудно,
та календар спинити трудно...
Коли ж шаліють незгоди осінні,
з листям вітер здійма колотнечу -
різьбить спогад у сутінках синіх
незабутній,останній наш вечір..

ВОСКРЕСНЕ

Зі сну зимового
розкрила земля
свої життєдайні зіниці.
Навколо так молодо,
з нотою «ля»
в цю мить ударять дзвінниці.
І ллються ці звуки

в нічній чужий-,
пробуджують іскри надійні.
Маліють всі муки
в зболілій душі,
ховаються сумнівів тіні.
Усе воскресаю
в цю пам'ятну ніч.
Христос небеса і природа...
З нас кожний бажає і кидає клич:
«Воскресне між людьми хай згода!»

ТАЇНИ МОРЯ

Простягнулась безмежна морська далина,
її не охопить зір ока...
Цей простір могутній, величний, широкий,
на ньому карбує свій вік давнина.
Хто пізнать хоче тайни морські,
в настрій впадає магічний
бо ж води колишуть на хвилях слизьких,
породжують думи ліричні...
Вічно буркоче підводна оркестра,
вона розтагнулась на тисячі миль,
тон подає їй давний маестре,
а «па» відбивають ніженьки хвиль.
Багатьох притягають загадки космічні,
та нікому збагнуть їх ще не вдалося.
Природа замкнула їх в сейфові вічному,
а ключик сховала в небесний свій стос.
Як родиться геній
з моском орлиці,
розкриє він людям
усі таємниці.

ВЕЧІР У ГОРАХ

Цілує ніжно сонце
пощерблену берхівку гір,

прощається на ніч,
шепоче: «Добраніч» -
зникає за обрій у вир.
Мережить сонце озеро
серпанком з ясних зір...
Не чутно плеску - тиша,
рибки сховались в свої ніші
ледь чутно дихає зифір.
Глухо, протяжно дзвониться в церкві...
Сумна мелодія, як плач,
побожно схилилися схелі в молитві...
Злим демоном, щугаючи в повітрі,
божеволіє, регочиться пугач.

Запитання та завдання

1.Визначте основні мотиви лірики Зої Когут та Іванни Чорнобривець. Аргументуйте своє твердження відповідними поетичними творами.

2.Як ви розумієте образний вислів З.Когут "Народе силачів слабих" (вірш "Осанна")?

3.Проведіть зіставлення між ранніми творами З.Когут та поезією "Україно! Невже я по рідній землі...", написаною 1992 року, коли після багаторічної вимушеної розлуки письменниця знову побувала на рідній землі.

4.Як трактує І.Чорнобривець взаємини людини і природи? Підготуйте виразне читання вірша "Тайни моря". Чим він схвилював вас?

5.Яким ви уявляєте собі ліричного героя поезій Зої Когут та Іванни Чорнобривець? Назвіть інших письменників та їх твори, де є подібний образ.

6.Зробіть ідейно-художній аналіз одного з поетичних творів (на вибір).

7.Підготуйте повідомлення або реферати на теми: "Українські письменники в світі", "Творчі угруповання, літературні об'єднання, школи в українській діаспорі", "Письменники-земляки в еміграції".

Зміст

Дев`ятий клас.....3
Десятий клас.....58
Одинадцятий клас.....105

Навчальне видання
Література рідного краю
Посібник-хрестоматія
Частина II

Тех. редактор - **Л. С. Сидоренко.**

Віддруковано з готових плівок.
Комп'ютерний набір - **І. С. Бубнова.**
Комп'ютерна верстка - **Д. І. Бубнов.**

Підписано до друку 16.02.99. Формат 84x108/32. Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Умовн.-друк. арк. 11,16. Обл.-вид. арк. 6,15. Тираж 2500 прим. Вид. № 15. Зам. 557. Ціна договірна.

Видавництво "Козацький вал". 244021, Суми, Кірова, 215.
Сумська обласна друкарня. 244021, Суми, Кірова, 215.